Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың политилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 73 (14797) 1992 чылдың апрель 15, среда Солунга ат салган шагы 2.40 Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

МОСКВАГА УЖУРАШКАН

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак болгаш Тыва Республиканың Дээди Советинин Даргазы К. А. Бичелдей олар Москвада ажылдап, чурттап турар тыва чонбиле база пенсионерлер болгаш студентилер-биле апрель 12-де ужуражылганы кылган.

РСФСР-ниң Дээди Советинин Президиумунуң парламент төвүнге болган ол ужуражылгага чүс ажыг кижи келген болгаш анаа Тыва Республиканың удуртукчуларының чугаазын улуг сонуургал-биле дыңнаан. Удуртукчулар Тывада социал-экономиктиг болгаш политиктиг байдалдарны база РФ-ниң улус депутаттарының VI Съездизиниң ажылының дугайын келгеннерге таныштырып чугаалап берген.

Ш. Д. Ооржак, К. А. Бичелдей олар ужуражылгага келген чоннуң айтырыгларынга харыылап, чамдык кижилерге, студентилерге материалдыг дуза көргүзериниң чугулазын айтып, ону чоокку үеде боттандырарын аазааннар.

Бо ужуражылгага В. Е. Серяков, Ч.-Д. Б. Ондар, С. Ю. Шойгу болгаш Барыын-Хемчик райкүүскомунуң даргазы В. С. Монгуш олар киришкен.

(Бистиң корр.).

КУРОРТТАР: путёвкалары, өртектери, дыштаныр хуусаазы

Профэвилелдериниң республика чөвүлелиниң президиумунуң эвилелиг хуралынга уругларның болгаш элээдилериниң чайгы дыштанылгазын организастаарының, республиканың кадыкшыдыга черлериниң путёвкаларының өртээ болгаш анаа дыштанырының хуусаазы, республиканың субботник эрттиреринин, Россияның Хамаарышпас профэвилелдер федерациязының профэвилелдериниң часкы демниг хөделишкиннерин эрттиреринин, Май 1-ни байырлап эрттиреринин дугайында болгаш уругларга албан черлеринде турар уругларының хөлезинин ада-иелерин төлээриге байдалды чогумчудар талазы-биле болгаш өске-даа айтырыгларны чугаалашкан.

Уругларның болгаш элээдилериниң чайгы дыштанылгазын организастаарының дугайында айтырыг үези келген айтырыгларның бирээзи болгай дээрзин анаа дыңнадыг кылган М. И. Оюн болгаш санал берген өске-даа эштер демдеглээн, бо чылын ол айтырыгны шиитпирлээринге берге байдалдар тургустунуп, путёвкалар өртээ аартап, аъш-чемнин өртээнин, транспорт чарыгдалдарының өзүп турарын демдеглээннер. Бо бүгү байдалдарның тургустунганы-биле чергелештир республиканың профэвилелдери чогуур хемчеглерни ап, уругларның дыштаныры лагерьлеринче баар путёвкаларның өртээн чиигедир талазы-биле чугааны чазак-биле сүмележип, болдунар-ла хемчеглерни ап турар. Оны маңаа чижек кылдыр көргүзерге мынды: бир путёвканың өртээ 1616 рубль, а үгле хүндүсү үеде ажылдаар лагерьлерге турарларның хөлезини — 382 рубль 65 көпеек болуп турар. А ол түүнүн үгле 10 хүүзүп ада-иелер төлээр-дир. Хөй уругларлыг чедимес өг-бүлелерге путёвка өртээн чиигедир, чамдыктарынга халас бээр. Өскүс уругларга халас путёвкаларны бээр апаар. Ынчангаш профэвилелдериниң рескомнары министерстволар, ведомстволар болгаш организациялар-биле кады демнежип турган, уругларга дыштаныр лагерьлериниң май 20-ге чедир белен турарын чедип алыр ужурлуг. А май 1-ге чедир лагерьлерни кадрлар-биле четчелээр апаар.

Уругларның чайгы дыштанылгазын организастаар талазы-биле профэвилелдериниң ажылчын комиссиязының составын президиум хуралынга бадылаан. Бо чылын ниитизи-биле 17650 уругларны лагерьлерге дыштандырар болгаш дыштанылганын хуусаазы 17 хонук кылдыр шиитпирлеттинген.

База бир чугула айтырыгларын бирээзи — республиканың кадыкшыдылга черлериниң путёвкаларының өртээ. Амыдыралдың негеп келгенибиле чергелештир база аъш-чемнин, транспорт чарыгдалдарының өртек-үнезинин өскенин барымдаалаан, бо талазы-биле чамдык өскерилгелерни бо чылын киирген. Курорттарга эмиэ-эшкинниң хуусаазы 10-14 хонук үргүлүүлээрин барымдаалаан, анаа дыштанырының хуусаазын 18 хонукка чедирген. Ынчангаш «Үш-Белдир» курортче путёвканың өртээ моон мурунда санап турганы ышкаш 7900 рубль эвес, а 5925 рубль болур, а «Чедерже» өртээ 6120 рубль эвес, а 4590 рубль болур. Ынчап кээрде дыштаныкчы кижи ол өртектернин үгле 15 хүүзүн төлээр болганда, «Үш-Белдирге» 900 хире рубльди, а «Чедерге» 690 хире рубльди төлээр апаардыр. А өскезин профэвилелдер боттары төлээр-дир.

Республикага субботник эрттиреринин талазы-биле айтырыгны база анаа чугаалашкан. Хоорай, суурларны чаагайжыдарынга чурттакчыларны кириштирери-биле ол субботникти организастаан эрттирер болгаш апрель 18-те школачылардан эгелээш бүдүрүлгелернин, албан, организацияларның ажылчыннары, көдээ ишчилер шупту субботникче үнер ажылды организастаары-биле республиканың, районнарның, хоорай, суурларның субботник штабтарын тургускулаан.

Профэвилелдериниң часкы демниг хөделишкиннериниң эрттиреринин, Май 1-ни байырлап эрттиреринин дугайында болгаш уругларга албан черлеринде турар уругларның хөлезинин ада-иелерин төлээринге байдалды чогумчударының айтырыы база бир чугула айтырыгларның бирээзи болуп артпышаан болгай. Ынчангаш ол айтырыг талазы-биле Тыва Республиканың чазааның доктаалы апрель 2-де үнген. Ында айтып турары болза, бо чылдың апрель 1-ден эгелеп ада-иезинин ажылдап турар чери хамаанчокка бүдүрүлгелерниң, организацияларның, албан черлериниң балансызында турар уруглар садиктериниң хөлезинин ол уруглар албан черинде уругнуң чарыгдалының 20 хүүзүн ада-иелер төлээр апаар. А үш болгаш оон-даа хөй назы четпээн уругларлыг өг-бүлелер ол чарыгдалдарның 10 хүүзүндан хөй эвести төлээр апаар-дыр.

Профэвилелдериниң Тыва республика чөвүлелиниң организастыг ажылдар болгаш херек эмгелелиниң килдизиниң эргелекчизинге Г. Н. Тутынинаны бадылаан.

Маадыр-оол КАЛЧАН.
Професчөвүлелдин парлалга төвүнүн удуртукчузу.

ДҮРГЕДЕДИРИНИҢ АРГАЗЫ БАР БЕ?

Парлалга бажыңының мурнуу талазында кудумчу-биле уннаш бедик бажың турупкандан бээр он чыл четкен. Мурнунда хереттеннер чедир тутпайн, каапкай барган хевирин-даа салбастаан. Оон чоогунга кээрге, кижинин өзү-баары улам-на карарын келгензиг.

— Чогум кажан-чежен ажыглалга кирер тудуг боор бо? — дээн айтырыглар боладып эрткен-дүшкей улустан бо-ла дыңналыр. Чоокка чованчыг, ырактанна ыядынчыг апарган деп чугаалап болур. Маңаа типография тудуу деп ат азындырып каанын кым-даа билир-ле болгай.

Мону дүрген ажыглалга киирер дугайында чугаалар хуралдарга-даа чорупла келди. Аазап-ла турар. Аазаашкынның ажыы-даа чок. Солуннарга бижип шаг болган.

Ажыл-ишчизиниң талазы-биле Кызыл хоорайда сурагжаан бригадир Кошкар-оол Бүрээниң чугаазын дыңнап көөр дээш тудугга чедип келдим.

— Тудугда эгезинден эгелеп хөй-ле үрей кылыышкыннарның болдурганың бир дугаарында чугаалаксап тур мен. Элээн хөй черлерни эде кылдывыс. Бо эрткен кыштың кадыгберге соогунда бетон эзилдирип, ону тудуг таваанга удур кудуп, бригада ажылчыннары кызымак-ла болуп келдилер. Бо бажыңның кайы-даа каңдында чедир кылыр үүлдер хөй.

— Бо хүннеөзе чогум үүнү кылып тур силер?

— Бир каът склад тудуун эгелээн бис. Оон үзүнү 24, дооразы 6 метр хемчээлдиг. Аңаа типографияның кывар-чаар материалдарын шыгжаар. Шалбаа черниң суу эривээнде, кыжын оон таваан кастывыс. Сайынга чедир каскаш, оон дойдовураан өскээр төпкеш, аңаа сайны урган бис. Бетон кудар черлерни туткаш, аңаа ханаларны тургузуп, бетонну куткан. Удур арматуралап үндүрүп орар бис. Бир улуг хемчээлдиг ажылывыс ол.

— Ажылчыннар аңгы-аңгы хуваалдалыг бе?

— Ийе, бир чамдыывыс бажыңның лифтизиниң өрээлин кылып кирген. Оон ыдай-даа чугаалап болур. Иштики-даа, даштыкы-даа ажылдар хөй. Күш четтинмейн турар. Санитар белдирин, кырында каъттарже үнер чадаларның клеткаларын база кылып эгелээн бис.

— Бо бажыңның өрээлдерин кажан шалалаар силер?

— Ону кылырының мурнунда, өрээлдерже киирер электри удазыннарын камгалаар хоолайларны салыр. Ону күүседир электриктер мынчага чедир келбээн. Ынчангаш ол ажыл саадап тур. Тудугнуң кырынга агаар киир туртар, бус үндүр сордурар херекселдер кылыр тускай тудуг чериниң улузу база келбээн.

Боже суг дамчыдылгазын киирип алыры тудугжу бригаданы база дүвүредип турарын дашчылар чугаалады. Ону кыжын күүседир дээрге, Кызыл хоорайның күүсекчи комитеди ыңатпаан. «Кудумчуну чайын казып, киирип алгай силер аан» деп оожургадып каан. Бо тудугнуң турар чери тулааалыг. Чылыгда казарга, доваан суг үнүп, ажылга шаптыктап туруп бээр. Ону үгле кыжын, чер шак доң турда кылыр ужурлуг турган. Тудугнуң хамык өрээлдерин суг-биле хандырары ынчангаш болдунмаан.

Суг дамчыдылгазының коошпазын каскаш, хоолайларны салырын бо хүннерден эгелезе деп бодалды тудугжулар илеретти.

Мында тудуг-монтаж ажылдарынга күштү немеп база бир бригаданы чоруткан болду. Кызыл хоорайның адаанда суг арыглаар черниң тудуунга турган ажылчыннар база чедип келген. Ынчангаш Кошкар-оол Бүрээниң бригадазының бир чамдыызы база бо типография тудуунда киржи бергени ол.

Апрель 13-те ол бригаданың кежигүннери 10 шакка чедир ажылче үнмээн. Мунгагдаан хевирлиг турлар. Оларны дүвүредип турар айтырыг — акша-шалын. Мында ажылчыннар чежедаа кызын ажылдаарга, төлевир эвээш болбушаан. Айда бир кижи муң хире акша ажылдап алыр-дыр. Ындыг эвээш акша-биле ажылчын кижи канчап чурттаарыл, хамык бараанналарны өртек-үнези улгаткан болгай деп чугаалажып турдулар.

Типография тудуу. Ону дүрген кылып доозарының уран аргазы бар бе? Мында хамык ажылды билдилиг башкарар тудуг штавын маңаа тургусса үүл? «Кызыл үлетпүр тудуг» эргелели ажылчыннарның кылган ажыл-ишинин төлевирин улгаттырыы болур бе? Материалдыг сонуургалче киирээнгейни салза үүл? Бо айтырыгларны дүрген шиитпирлеп, бүгү күштү типография бажыңынче мөөнзэрни чүгула-дыр. Оон башка мында тудуг-монтаж ажылдары бо чылын база доозулбае деп берген. Күрүнеин «Тыва тудуг» авенда-кооператив каттыжыышкыны типография тудуун дүргедедир дээш кандыг хемчег алыр бодап турар ирги?

Охемчик ОНДАР.
/«Шынның» корр./.

РФ-ниң улус депутаттарының VI Съездизи

МОСКВА, апрель 13. (РосИТА-СЧТА-ның корр.). Ол хүнде кол политиктиг болуушкун Россияның улус депутаттарының VI Съездизинин ажылдап турары залга эвес, а оон парлалга төвүнге болган. Дүштеки чапсар үезинде чазак даргазының бирги оралакчызы Егор Гайдар журналистерни чыып алгаш, чазактың халажыр дугайында медеглелин номчаан. Кабинеттин санап турары-биле, Съездинин экономиктиг реформаларының чоруп турарының дугайында доктаалының чамдык үүлдери чаартылгаларның оруун дуглап турар.

Съездинин оон ыңайгы ажылына ол медеглел кандыг салдарлыг болуру билдинмес. Ынчалзажок ол хүнде Съездинин ажылы болуунун тавында эрткен. Депутаттар 1978 чылдың Конституциязына эдилгелерни сайгарып чугаалашкан.

Конституцияның текизинде оон мурнунда Дээди Советтин хүлээп алганы Кижинин болгаш хамаатының эргелериниң болгаш хосталгаларының дугайында декларация-биле холбашкан үүлдерни киирген. Оларга депутаттарның улуг маргылдаалары үнмээн.

Ынчаарга күрүнеин атсывының дугайында бадылаашкын үезинде санаалаан аттарның кайызы-даа депутаттарның бадылаашкынының көрдүнген үштүн ийи кезиин ап шыдаваан. «Россия Федерациязы (Россия)» деп атты 597 депутат деткээн, «Россия Федерациязы» дээш 445, «Россия Федеративтиг Республика» дээш — 429, «Россия Совет Федеративтиг Республика» дээш — 388 депутат бадылаан. Ынчангаш күрүнеин адаанда дугайында айтырыгны чөпшээрештирилге комиссиязынче шилгидип бээрин шиитпирлээн.

Амгы үеде күштүг боон турар Конституцияга өскерилгелерни болгаш немелделерни киирери сөөлгу айларда болгулаан политиктиг болгаш экономиктиг өскерилгелерден негеттиниң келген. Конституцияга өскерилгелер болгаш немелделер амгы Конституцияның үүлдериниң дөрттүн үш кезиинге хамааржыр.

Чижээ, өскерилгелерни болгаш немелделерни хүлээп ап турарының үезинде Съездинин киржикчилери Конституциядан Россияның ССРЭ-ниң эвилелдешкен республиказы болуп турар статузунга хамаарышкан бүгү үүлдерни уштурунун дугайында айтырыгга дорт харыы берип шыдаваан. Конституцияга «эвилел курүнезинден ойталаарын» быжыглаарынга удур кадеттер партиязының баштыны Михаил Астафьев санал берип, оон чугаалаанын-биле «оң-оң депутаттарның» ат салганы медеглелди номчаан. Ында «ССРЭ-ниң улустарының каттыжырыкчы съездизин белеткээринин талазы-биле республикалар аразының оргкомитедин тургузарын», «ССРЭ-ниң бүгү республикаларының парламентарийлерин» кыйгырган.

Россия Федерациязының күрүне секретары Геннадий Бурбулис шахтёрлар-биле чоруткану чугаалажылышкынының түнелдеринин дугайын кежээки хуралга депутаттарга илеткеп бергеен.

РФ-ниң чазааның медеглели

Улус депутаттарының VI Съездизиниң хүлээп алганы «Экономиктиг реформаларның чоруп турарының дугайында» доктаалы бисти дараазында медеглел кылырынче албадаан:

Реформа дугайында хөй чылдар иштинде үре-түннел чок чугааларның чоруп келгениниң соонда Россияның экономиказын болгаш ниитилел структураларын херек кырында боттуу-биле чаартыры эгелээн.

Чуртта байдалды холга алырының тулган берге үечадазы колдуунда эрттинген. Ол орукка бергелер болгаш частыыглар-даа бооп турган.

Бистер экономиктиг реформаның эчис сорулгаларын болгаш идеяларын деткип турар бүгү-ле политиктиг күштер-биле боттуг чугааны кылырынга белен бис. Бистер шугумчелдер кылырынга ажык болгаш бир эвес олар чаартылгаларның стратегиязындан ойталаарынче угланмаан болур болза, реформаны эрттиреринге эдилгелерни кылып келген болгаш кылып-даа турар бис.

Ынчалза-даа улус депутаттарының VI Съездизинин хүлээп алган шиитпирлери шилиттинген угланыышкынны үргүлүүлээр аргага моондак бооп турары хараадаңчыг.

Съездинин медеглээн негелделериниң утказы чуртту гиперинфляцияга таварыштырып, хуужудулганын чорудулгазын соксадыр болгаш аграр реформазын кызырар дээнин көргүзүп турар. Үндүрүтдерин эвээжедири, оон-биле кады социал болгаш өске-даа төлевирлерни улгаттырары дээрге күүсеттинмес үүл бооп, сан-хөө системазының сандарап дүжеринде ыяап-ла чедирип болур.

Съездинин шиитпирлерин политика талазы-биле алыр болза, тургустунуп турар чаа эргелеп башкарылга механизмнерин буза шавар дээнин ол бооп, чазакты эрге-чагырга чок, а Президентини аңаа-ла ат чалаан кижи болдуруп турар.

Съездинин шиитпирин боттандырып чорударының чайлаш чок түннели амыдырал деңнелинин айылдыы-биле кудулаары, аш-чут, социал силгинишкиннер болгаш уш-баш чок чорук болуру чугаажок.

Хүлээп алдынган шиитпирлерни чангыс-даа чазак күүседир арга чок болурун бүгү харыысалгалыы-биле медеглеп тур бис.

Бистер үези келген социал-экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээр дээш ажылдап турган болгаш ажылдаарынга-даа белен бис.

Ынчалза-даа төлээлекчи эрге-чагырганың талазындан чазактың ажыл-чорудулгазынга контрольду күштелдиреринге чылдагааннаң алгаш, Россияны катап тургузарынче угланган экономиктиг чаартылгаларның талазы-биле шилип алганы политиказын Президентиниң болгаш чазактың чорудар аргазын бербейн турар.

Бистер, съездинин шиитпирлерин күүседир аргазының чогун билип, боттуг реформалардан херек кырында ойталаанынга боттарывысты чөпшээрешпейн турарывысты илеретпишаан, чазактың дүжерин хүлээп алырын Президентиден дилээр ужурга таварыштывыс.

Бистер реформаны деткээн болгаш оон бирги үе-чадазының аар-бергелерин турушту-биле ажыл эткен бүгү россияннарга четтирдивис.

Бистерге бүзүрелди көргүзүкүн дээш, бүгү улустуң сонгуп алганы Президентиниң удуртулгазы-биле реформаны чорудар арга дээш өөрүп четтирип турар бис.

Чазактың апрель 12-де хуралынга хүлээп алган.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНДЕ

Мөнгүн-Тайга районда ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң мыйыстыг бода малында чума аарыгга хамаарыштыр тургускан карантинни ол совхозтан дужүрер дугайында шиитпирни Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели 1992 чылдың апрель 10-да хүлээп алган.

Мөнгүн-Тайга районда ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң мыйыстыг бода малында чума аарыгны узуткаар талазы-биле кадыкшыдылга хемчеглери колдуунда күүсеттингенин Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели демдеглээн. Мыйыстыг бүгү бода малды, боозундан өске бүгү хойларны тарып эмнээн. Өлген малдарның сегин ийи кезек черде чурум ёзугаар хөмген. Мал сеги чыткан болгаш аарыг малдар тургаш черлерни дезинфекциялаан.

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый министерстволунун, күрүнениң ветеринария албаның болгаш Мөнгүн-Тайга райкүүскомнун саналын ёзугаар Мөнгүн-Тайгада ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтун бода малында чумага хамаарыштыр тургускан карантинни 1992 чылдың апрель 9-тан соңгаар соксаткан.

Мыйыстыг бода малдың чума аарыгына удур профилактиктиг болгаш шеглээриниң хемчеглерин ам-даа чорударын Мөнгүн-Тайга районда ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтун удуртулгазынга дааскан.

Ол бүгү хемчеглерни амыдыралга боттандырар дээш харыысалганы көдээ ажылагый министириниң оралакчызы К. Ш. Ялаковка, ветеринария килдизинин начальниги Д. Ш. Сарыларта даандырган.

БУЯННЫГ СЕТКИЛДИҢ МАРАФОНУ

Чаа-Хөл районда «Ак-Хем» совхозтун төвү Булун-Терек суурнуң Культура бажыңынга хөй кижи киржикчилит буянныг сеткилдиң марафону болуп эрткен. Марафонга кирген акшаны өскүстерге болгаш чаңгыс чер-чурттуг өөренин турар студентилерге дузаламчы кылдыр шилчидирин дугурушкан.

Аңаа «Ак-Хем» совхоз 2000 рубльди, Булун-Терек школазының өөреникчилери 1200, Культура бажыңы 300, почта салбыры 100, эмчи пунктузу 300, садыг чери 300, культура килдизи 500, чурттакчы чон хире-шаа-биле ангы-ангы түүгүг акшаларны буянныг сеткилдиң кассазынче киргеен.

Ол кежээ ниитизи-биле 8642 рубль киргеен. Марафон сөөлүнде бот-тывынгыр композиторлар Каадыр-оол Монгушович Бегзи, Сорук Намчилович Сат оларның киржилгези-биле уран талантылыгларның концерти болган. Чыылган чон ону аажок сонуургаан.

Буянныг сеткилдиң марафону уламчылап турар. Ол кежээни көдээ Совет болгаш хөрээженнер чөвүлели организастап эрттирген.

Орус-оол ТҮЛҮШ.

АШТАТПАС ДЭЭШ

Тываның чурттакчы чонунуң аъш-чем хандырылгазын чогумчударының талазы-биле немелде хемчеглерни республиканың совет болгаш ажылагый ажылдакчыларының хуралынга бо чылдың апрель 4-те чугаалажып көргенин дыңнаткан болгай бис. «Республиканың чурттакчы чонунуң аъш-чем хандырылгазын чогумчудар талазы-биле немелде хемчеглер дугайындаэ шиитпирни ол хуралга хүлээп алганының дугайында база бижээн бис. Чогум кандыг хемчеглерил ол дээрзи-биле улам чоок таныжып алыр арга бар апарган, чүге дизе республиканың Министрлер Чөвүлели кылып чорудар ажылдарның тодаргай планын тургузуп, ол дээш харыысалгалыг эштерниң атсывын аңаа айтып, ажылдарны кылып чорудар хуусаазын доктааткан.

Тыва Республиканың чурттакчы чонун хандырар тараа, далган, чигир дээш, өске-даа чугула продуктларны өске девискээрлерден садып алыр талазы-биле хемчеглерни республиканың чазаа ап, аңаа херек акша-хөренги-биле Россияның чазаа болдунар шаа-биле дузалап турар болгай. Ынчалза-даа язырадыкчы хөөнден үнүп, боттарывысты боттарывис хандырар дээш шимчеңир, ажылдаар ужурлуг бис. Бодун боду хандырып шыдаар чорукка чедиривис ам-даа элек-даа бол, ынаар түткүлдүг болур ужурлуг бис. Эвээш-биче-даа бол, боттарывысты хандырарының магадылалын часкы тарылга хүннеринде тургузуп ап болур бис. Ынчангаш часкы хову ажылдарын агаар-бойдустун таарымчалыг үезинде эки шынарлыг кылдыр шалыпкын чорудар апаар. Часкы хову ажылдарынга шуптула үүлдер тигин-биле белен деп болбас. Тараа, картофель аймаанын дээш, өске-даа культураларның үрезини чедишпес, удур аңдарып, болбаазырадып, үрезин чажар шөлдер хөй, техниканың белеин база ындыг-ла эки эвес дээш, часкы хову ажылдарынга доктарлыг бооп болур үүлдер бар. Ындыг-даа болза часкы хову ажылдарынга шүдүргүзү-биле ажылдаар ужурлуг бис. Ону бөгүн, бо берге үеде Тыванын чурттакчы бүрүзү, тыва кижи бүрүзү билип тур боор деп идегээр апаар. Бир эвес ону медерел билбес болзувусса, эрткен чылын ышкаш байдалга дүжеривис чадавас.

Тараа культураларын бо чазын 160 муң га черге тарып өстүрер, ажаап алган дүжүдүвүстүн 25 муң тонна хирезин күрүне чагынга дужаар ужурлуг бис. 160 муң га черге чажар үрезин ам-даа чедишпес, 1,5 муң тонна тараа үрезини херек. Ону тып алыр дээш ажыл-агыйлар олбо девискээрлерден диленип, садыглажып турар. Тараа аймаан өстүрериниң тус-тус черлерде бар курлавырларны долузу-биле ажыглаарының аргаларын база өөренип көрген. Бо чазын көдээ Совет бүрүзү 150-200 га шөлге тараа культураларын тарырының аргазын тып, социал камгалалы шоолуг эвес кижилерге тараа болгаш мал чеми-биле дузалаарының хемчеглерин ап чорударының чугулазын хүлээп алган документиде айыткан. Колхоз, совхоз бүрүзү келир күзүн 100 тоннадан эвээш эвес тараа аймаан чемге курлавырлаар болгаш ону далган кылдыр дээобелеп алыр ужурлуг. Макарон кылыгларының негин июнь айга чедир ажыглалга киирериниң талазы-биле бүгү хемчеглерни алыр. Бо пехти ажыглалга киирериниң талазы-биле хемчеглерни ап чорударының дугайында шиитпирлерни моон мурнунда база каш катап хүлээп алган болгай. Бо удаада цех ам база катап доктааткан хуусаада ажыглалга киирер боор деп идегеп артар апаар-дыр бис.

Чөөн-Хемчик районнуң хөрөгелекчилер ниитилелинин тургузуп турары речечье кылыр цехти 1992 чылдың IV кварталында ажыглалга киирер талазы-биле хемчеглерни ап чорудар. Хууда ажыл-агыйлыг араттарга, тараачыннарга, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларга өөрүнчүг болуп болгу дег үүл — оларга үрезинни апрель-май айларда 1991 чылдың өртектери-биле садарын хүлээп алган шиитпирде айыткан. Чангыс айтырыг. Апрель ай орту кирди, а «Тыва хлебпродуктулары» каттыжыышкында үрезин курлавыры бар бе? Бар болза — эки-ле. Чурттакчы чонга чедишпес бир чем продуктузу үс болгай. Тожунун ивижилери далганы хүлге хөөп быжыыры чип турар деп бижип турардыр бис. Бо чылын 200 тонна хендир үзүн будурер сорулга-биле рапсты тарып өстүрер. Чижээлээрге, Улут-Хем районга — 40 тонна, Бии-Хемге — 50, Каа-Хемге 40 тонна хендир үзүн будурер.

Ногаа аймаан санаваска, картофель чоннуң ийги хлеви болгай. Республиканың колхозтарынга, совхозтарынга, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларынга, дачаларга, бажыннар чанында участокларга дээш, өске-даа черлерге 40 муң тонна картофельди өстүрерин планнаан. Ол хире картофель дужудун аптар болзувусса, дараазында дужуттө чедир бистин хереглелиске четчир. «Рассвет» совхозтун суггаттыг шөлдериндеи картофель олуртурубиле 330 га черни Кызыл хоорайның албан черлериниң организацияларынга бергеен. Ол черни чатыг киргеп организациялар үлежип эгелей берген, картофель тарып алыр кызылчыларның хөй болганындан тускайлап берген чер чедишпейн баргап.

Аъш-чем тыптынып чадап турган-даа, ижер спиртвистин дугайында кайын уттур ийик бис. Республиканың хереглелиге спирт будуруп алыры-биле 1 муң тонна картофельди Красноярск крайдан садып алырын планнаан.

Эт продуктуларын будуурерин көвүдедири кончуг чугула бооп турар. Эт болгаш сүт будуреринин база күрүне чагынга дужаарының онаалдалыг даалгаларын ажыр күүсеткен дээш чиик машиналарны садарын шиитпирде айыткан. Ол эки-ледир, ынчалза-даа өртектериниң өскени-ле кончут. «Запорожец» безин 89 муң рубль, а келир күске чедир өртээ та үүү хире өзер чүве? Тываның 2 эт комбинаттарынга ниитизи-биле 850 тонна эттти курлавырлаар. 1993 чылдың эгезинде 1000 тонна эт артыкшылдыг болур ужурлуг. Ол ындыг-даа болур чадавас. Эт өртээнин аартааны-биле кижилер эштти эвээш садып ап турар. Апрель айның эгезинде безин Кызыл-Мажалык комбинадынга 400 ажыг тонна эт сайгартынмайн чыткан болгай. Социал камгалалы долу эвес хамаатыларга 1 килограмм эштти 20-22 рубльге садары база көрдүнген.

Шак мындыг хемчеглерден аңыда. Россияның чазаандан чем продуктулары-биле хандырылгага дузаны көргүзерин дилээрин, өске девискээрлер-биле кады тургузуп турар будурүлгелериниң ажылын шуудадыры, ажыл-агыйларның шупту хевирлерингe, совхозтан эгелээш хууда ажыл-агыйга чедир, мал бажын көвүдедир талазы-биле хемчеглер дээш, өске-даа ажылдарны ап чорударын шиитпирде көрген.

Эткен чылдың частырыгларының уржуктары эң ылангыя кышкы үеде биске кончут аарышкылыг кылдыр деген болгай. Чайны өттүр байырлап, маргылдаалап, концерттеп, кудалап чайлааш, эки дужут-даа өстүрүп, мал чеми-даа белеткеп ап шыдаваан бис. Хүнүн байырлап турбаан-даа бол, куда-кууйнун, байырлалдарның көвүдээни ажылга шаптыктыг болган. Ынчангаш республиканың Дээди Советинин Президиумундан бо чылгы байырлалдарны эрттиреринин чурумун, үезин эде көөрүн дилээн.

Чурттакчы чоннуң аъш-чембиле хандырылгазын чогумчудар, ажыы-биле чугаалаарга, чонну аштатпас дээш хемчеглерни республиканың удуртулгазы ап чорудуп турар. Бир эвес республиканың чурттакчы бүрүзү бодунуң ажыл-ишке киржилгези-биле ол хемчеглерни херек кырында деткивес болза, хемчеглерни чамдыызы саазын кырынга артып каап болур. Ынчангаш боттарывыстын талавыстан кылып шыдаар үүлдерни кылыр ужурлуг бис.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

ШЫК БАЗЫРЫЫШКЫНЫ

Синоптиктернин санап турары-биле алырга, бо чылдың чайгы айлары кончут каңдаашкынныг болур. Ынчангаш часкы хову ажылларын эрте эгелээн ажыл-агыйлар чүгээр дүжүтү ап болур.

Таңды районда «Сосновское» дуржулга будурүлге ажыл-агыйы часкы тарылганы кыска хуусаада эрттиреринге бүгү талалыг белеткеннен. Ажыл-агыйнын үшкү бригадазының механизаторлары шык базырыышкынны чорудар арга дээш өөрүп четтирип турар бис.

Чазактың апрель 12-де хуралынга хүлээп алган.

(Бистиң корр.).

Сөс бээрин дилеп тур бис

ТУДУГЖУЛАРНЫ ДҮВҮРЕДИП ТУРАР

«Кызыл тудуг» эргелелинде Николай Донгакка удуртқан бистин бригадавыс амгы үеде Кызылдың эмнелге комплекзинде ижин-шөвүндүүн халдавырлыг аарыгларының эмнелгезинин тудуунда ажылдап турар бис. Эмнелге бажыңының кол корпузу үш улуг секцияларны каттыштырып турар. Өске тудугларга бодаарга, шыйыг тургузуунун талазы-биле элээн нарын, улуг тудуг. Тудугну эгелээнистен бээр ийи чыл чедип тур. Бо үениң иштинде бирги, ийиги корпустарның тудуун барык доозуп, бо хүннерде үшкү корпустың үшкү кадзынын туйбу салыр ажылдарын база шыкварыдыра бердивис.

Тудуг-монтаж ажылдарын шак мынчаар кылып күүседиринге элээн шаптараазынын улуг бергелерге таваржып келдивис. Чүге дээрге тудугнун кажыт бүрүзүн бижыглап, тудуштурарынга дөртен ажыг демир-бетон колонналарынын база 36 ригельдернин күчүлүг арматураларын тудуштур каннап, тургузу бетоннап турар бис. Ынчангаш тудугнун сейсмиктиг бетон күржаа-биле кады бир катка-ла 120 кубометр хире бетонну кудуп кылдывыс. Кымкы соок үеде бетонну докурбас дээш, электри күжүбиле чылдым, кургаттыр. Борта харысалга улуг, бергге нарын ажыл.

Моон-биле кады тудуп турар тудуувустун материалдарга чагыглары чогуур үеэвиде хандыртынмайн, үзүктелип, көдүртүр механизмнерниң, эң ылангыя суургалыг кранның үрели бээри тудугмонтаж ажылдарын дедески чоруда зынга моондактап, күш-ажылдын бүдүүкчүлүүн, кижилериниң күш-ажылчы идепкейин кудулаып тур.

Бо хүннерде эмнелге комплекзинин демелде тудугларында бистен ангыда, диш эмнелгезинин корпузунда «Кызыл үлетпүр тудуг» эргелелинин бир бригадазы, инити аарыглар эмнелгезинин тудуунда бистин «Кызыл тудуг» эргелелиннин К. Биче-оол, В. ДубININа оларның бригадалары ол корпустарның таваан салып эгелеп турарлар. Кайы-даа бригадаларда ажылыш хайнышкынны. Үстүнде адаанын объектилер туттуунун, ажыглаага киргилей бээр чүве болза, республика эмнелгезинин чонга ачы-дузазы улам улганыр, сайзыраар.

Кол чүүл тудуг объектилерин четчири-биле акшаландырары болгаш материал-техниктиг хандырылгаже кижээшгей херек. Ынчан тудугжулар бистер, эмнелгелерни дүрген түзүп, ажылгаага киргилээп аппар бис. Бөдүүн тудугжулар үеним бергезин биле, түш ажылдың бүдүүкүүлүүн бедидап турган, аргалыг-ла болза, орулгалыг ажылдарын болзар. Ынчалза-даа ажы-бүрү бергедээшкинилериниң көвүдээнинден бистиг бригада бо чылдың бирги кварталында тудуг-монтаж ажылдарын чорудар планын 82 хүү күүседир аргалыг болган. Бригадавыста колдуу аныктар, 5-6 хире хоочун тудугжулар бар. Аныктарны ажылга өөредир, кижилер талазы-биле эвээш эвес ажылдарны чорудып турар бис. Моон түнелинде ажылыга бердинген, мергежилдиг аныяк тудугжуларның саны өскен. Валерий Кара-Салдын, Александр Куулаанның, Николай Донгактың, Роман Бадарчының, Павел Какай-оолдуң, Валерий Чаштыгның ажылы макталды.

Амгы үеде чүгле тудугжулар бистерни эвес, а бүгү-ле кижилерни дүвүредип турар кол айтырыг бүгү-ле үеде өртек-үнениң өскени болур. Өртектерни хостуг болдурып, суда салыкканының түнелинде, ылангыя тудуг материалдарының өртек-үнези хөлүн эрттир өскен. Бо чорук тудугмонтаж ажылдарының өртек-үнезин кызыгаар чокка улгатпаан, капитал тудугну сандарадырынга чедирип келген. Ам безин капитал тудугга көрдүүген акшаландырышкын чедишпестеп, күрүне тудуунун чыгыкчылары безин материалдарның өртээн эгидип, төлеп шыдаваан турар апарган. Моон ужун чамдык тудуг организациялары акшатөгөрик чедишпезинден тудуг материалдары садып алыр арга-шинээзи чок болуп, тудуп турар тудугларын ара каар ужурга таваржып турары чажыт эвес.

Бо талазы-биле бистиинде байдал база нарын. Тудуувуска херек материалдарны улгаттырган хостуг өртек-биле садып ап тур бис. Херек тудуг материалдарын баш удур четчелеп аарын кызытпайн, чүгле ол айда херек материалдарны тып, садып ап тур бис. Чамдык таварылгаларда өске тудуг объектилериниң чегдинер ужурга база таваржыр. Ода эргелевисте материал-техниктиг хандырылга харыылаар киживис безин чок. Оон ужундан материалдарны тудуг мастерлери, прорабтар боттары дилеп тып ап турар. Материалдар тывылбаска, оларның кол чүгаалаар чүвези — «айтырыг тургузарга дузалаптар кижи чок, кымга нүүдаа херек чок болган ує-дир бо» дээр. Моон алгаш көөрге, харысалгазын уткан, кабинет ээлээрниге өйлешкен, чесенчиг удуртукчуларывыс ам-даа бары илден мышкажыл.

Сөөлгү үеде тудугжунуң бөдүүн чепсек-херекселдери — мастерок, маскадан эгелээш, хүн бүрүүнүн кол херекселдери бистин складтарывыста чок болуп турары хоозуралдын чижээ ол эвес бе? Өртектүүе шак мынчаар улуг турун бээр чүве болза, моон сонгаар тудугга ажылдаары чеде берге ден болаар мен. Күрүнеге-даа, коллективкедаа ол улуг хоозурал-дыр.

Чүгаамга бадыткал кылдыр даозазында чижекти киредим. Мурнуку чылдарда бир кады ажылдаарга, бот-боттарын билгир, демиг-даа болур болгай. Александр Сонамовиг Советтер ажылының хоочуну, 30 чыл хире Советтериниң ажылын кылып келген. Пенсияже үнүе-даа, ажыл чок аная олурып шыдаваан. Ажыл-агый эргелекчизиниге келек ажылдан чорүй, ол ажылын аныяк кижилерге хостаан, «Торгалыг» совхозтун күрүнеге эзт планына дуажар бир кодан хоюн семиртир чайлагладып бергеш, дунмазынга дузалажып, малчынай бергеш ол. Улус ону маз ажылы кылып чорбаан, столартынга олура, удуртур ажылга чанчыккан деп бодаары чадаавас. Чок, мындыг эвес. Тыва Арат Республика үезинде хавыяалыг малчын, бай Сонам деп арат оларның адазы. Бай Сонам бодунун малын фронтуга дузаламчы кылдыр Ада-чүрттүг Улуг дайынының үезинде хөлүү берген. Ийи алышкы бичиизиден тура, өөлер болуп, эзеңги тен, өске эртем-биле чедип алырының мурнунда адазынын хоюн кадарын өскеннер. Хары алдан үш-даа болза, Александр Сонамовичиниң ажыл кылып турда адаскышкаа чиик, ол боду эрес, кандыг-даа аныяк чамдык эрлерден дудак чок. Боду бир кодан хоюн хүүлээп ап, ону чеден харлыңга чедир кадарын шыдаар, чайлыг ашак бо деп, акыының дугайында дуймазы Дамчаан чугаалап олурар.

Алыс черде, шаандан турамалдың ажының билир болгаш, улуг назылыг кижилер малдан «халбактанын» чоруурдурлар, а бо аныяктарны чамдызы мал көргеш, бажынче каккан инек-биле дөмей дедирленир боор-дур дел алышкылар чугаалап турар. Тыва кижинин бай-шыырак чүрттаарының магадыламал, мал азыраары-даа тыва улустың шаг шаандан кылып келген, кылып билир-даа ажылы-дыр, ынчангаш аныяктар малга ажылдаар болза эки-ле деп, олар бодап чоруурлар.

Малчынарның чүртталгазынче, оон хандырылгазынче сагыш салбастаанынга малчынар хомудап орарлар. Аш-чем, идик-хеп садып алыр дээш малчын бүрүү суурже шаан кирип турары кончуг шүүттүг. Магазинде база малчынарга чугула херек баразынар турбастаан, суурнун чүрттакчылары садып алгаш баар. Ынчангаш малчынарны баразан-сарыан-биле хандырарын таарыштыр көөрүн олар дилеп турар. Кыштаанда шимчедикчини ажылдадырынга херек солярка төнүн каарга безин малчын боду ону суурдан чедип ап тургулаан. Солун, сеткүүлдүн өй-шаанда келбейн, почта хаалгазының багай ажылдаа турарын база чугаалап турдулар.

Ажыл-агый харылзаалары саидарап, ынаы-бүрү «эдектүргүзүүшкүннарның» түнелдери эки-ле көзүлбес бо бергешгде, ажы-биле, чугаалаар болза, Тываның чүрттакчы сонун эзт, сүт-биле чемгерип турар кижилер мал ажылдыг кижилер-ле болгай. Ынчангаш оларның амыдырал, ажылжинин байдалынче, хандырылгазынче онза кичээнгей салыры чугула. Ол дээрге Мончур биле Дамчаан Сонамнар ышкаш бергелерден чалданмас, ажыл-ишке кыымак, бөдүүн кижилер-дир. Оларның ажыл-ижи бүдүүгүрлү болзунам!

Тыртай-оол ДАДАР-ООЛ.
Ак-Чыраа суур.

АРЕНДАТОРНУҢ АРЫГ БОЛГАШ АЖЫГ ДЕРИН ХҮНДҮЛЕЗЕ

1992 чылдың март 25-те «Шын» солунга үнген «Депшириниң чаа эргазы» деп Бай-Тайга районунун «Бай-Тал» совхозунун кол мал эмчизи Михаил Хертектиң материалынга доочу харыы:

Сөөл-үү үеде инити чүртта, республикада байдал нарыыдаан. Рынок байдалының амыдыралы кылбасты кылып турар апарган. Кижи бүрүзү, коллектив, совхоз, бүдүүлүг база республика боду бодун хандыртынар ужурлуг. Шак мындыг байдалга чүүү кылыпкан бис, чүүү кылып ужурлуг бис база чүүү кылза чогуурул деп айтырыглар бистер бүгүдени дүвүретпес арга чок.

Рынок экономиказының үезинде «Бай-Тал» совхозаажылагайының чаа аргаларын дилеп тывар, өске черлериниң мурнакчы дуржулгазын нептерелдир, шингээдип алыр, хөй продукцияны бүдүрер, орулгалыг чорукту өстүрер, чаа үзел-бодал-биле ажылдаар сорулга-биле чамдык ажылдарны кылып чорукчан болгаш амыдыралда, ажыл-иште боттандырып турар. Совхозтун баазазынга экономиктиг семинар-хуралдар район хемчээлдиг 3-4 удаа болган. Анаа практиктиг саналгышкынарны малчыннардан специалистерге чедир санап, түнеп турган. Ол ышкаш республика чергелиг база Чөөн-Хемчиктиг «Чыраа-Бажы» совхозка мындыг семинар-хуралдар удаваараа эрткилээн.

Бирээде, совхоз 1988 чылдан эгелээш долу бот-орулгачарылганың болгаш бот-акшаланышкынының байдалынче кирген. Ол ышкаш коллективтиг база өг-буле керээзиниг шингээдип, чоорту аренда керээзинче долузу-биле шилчип, цех структуразынга ажылдап келген.

Ол бүгү участок бүрүүнүге үчүүн шыгыырадырындан, ээхарысалга чок воруктуң бүгү хевирлерини чок болдурарындан эгелээр дээрзин экономиктиг өөредилгелерге бузуреткен бис. Ынчангаш күш-ажылчы коллектив бүдүүлгеринин бүрүн эргелиг ээзи болганда бүдүүлгенин болгаш социал хөгжүлденин бүгү айтырыгларын боду шинчирлеп турар болгаш чеднишкиннери-даа, чидириглери-даа коллективтиг арыг орулгазының түүнүге, ажылдакчы бүрүзүнүн кежиинге көстүп келир. Мындыг байдалга ажылдап тургаш, күрүне мегелеп, меге нарыдтар тургузар, меге бижилгелер чорудар чоруктар дугайында чугаа бистиң ажыл-агыйга болдунмас.

Ийде, совхозтун чер алдының цеги, оон арендаторлары 1991 чылдың дүжүдүнүн түнели-биле быжыглаттынган черлеринден иниизи-биле 2225 тонна сигенни, оон иштинде 1864 тонна хөй чылдыг сигенни база 119 тонна силостың белеткен кылгаш, ол цехтин хүүлээп алышкын комиссиязының актызын ёзугаар «т салдың хүүлээнишкеннер. Моон алгаш көөрге, чер ажылдыглар 1991 чылда, моон мурнунда чылдарга бодаарга, четпес ажылдааны тодаргай, Чижээ, олар моон мурнунда чылдарда 3000 тонна ажыг сигенни, 250-300 тонна силосту белеткеп ап турганнар. Ынчангаш тын, херек болза, меге бижилге, меге нарыдтар тургускаанны хынаары чугула-дыр, а арендаторларның ажыг дерин хүндүлезе-эки.

Үште, февральдың 10-да специалистер-биле чугаа, шынал-ла, мээн эт-алдарымнын дугайында болган болгаш кандыг-даа мал чеминин талазы-биле кылбаан. Ол дугайында специалистер кымгаа-даа, кажан-даа бадыткаарынга беленнер.

Дөртте, фермаңны бода малы. Хемчиктиң ол чарымда Хөл-Аксы деп черде чаа комплекстиг фермаңны тудуунун доозулбааны-биле. 1991 чылдың кыжынында база-ла колхоз үезинин эрги кажаларынга кыштаар ужурга таварышкан. Ынчангаш төрүүр болгаш саар инектериниң чыдыны баксыраанын өөренип көргеш, специалистерге болгаш чонга быжыглап, үлээнивис шын.

Беште, чер ажылының арендаторларының кылып бергеш, хүлээткени мал чемин специалистериниң, малчыннарның камналга болгаш саналга чок, чөп эвес ажыглаанындан тетчеглээшкин, шын эвес чарыгдал, харын-даа оорлаашкын фактылары турганы шын. Ынчангаш бо хүннерде 456 тонна сигеннин, 119 тонна силостун чегин, үндүр бижилгезин документация ёзугаар чорудуп чаап турарының чылдаганы-ында

Алдыда, Улуг-Хемде «Кушажылдың хостуу» совхозтаа 20 тонна хөй чылдыг сигенни база 50 тонна саванны дугуржулга өртээ-биле садып алган. Бо хүннерде 12 тонна сигенни, 30 тонна саванны 19.200 рубль түүнүге сөөртүп эккел алган, ону малчын коданнарда чедирген.

Чедиде, малдың өлүп-хораар чоруунун болгаш өзүлдезинин дугайында. 1986 чылда совхозка 3252 бода, 17814 шээр мал, 244 чылгы турган. А 1991 чылдың-биле алырга, 3693 бода, 16794 шээр мал, 264 чылгы бар боон турар.

Тайылбыр: шээр малдың иниги бажының кудулаан кол чылдагаанны—1986 чылда бруцелёзтуг дээш 3700 ажыг малды эзт комбинадынга дужаганы. Ол дугайында факт-барымдаалар республиканың ветеринария салбырында бар.

Сесте, 1988 чылда «Шын» солунга үнген «Саазын кырында сараатта» деп материалды истеп, хынаалдазын чоруткан турган. Бурууул, кижилер материалдыг болгаш моральдыг харысалгага онаажыл, харын-даа ажылындан үндүрткен. Өскээр чугаалаарга, хемчег алдынгаа болгаш кандыг-даа моонда« аная турбаан. Харын-даа шын, чөптүг шүүмүүлүг ажыктыг дээрзин амыдыраг бадыткаа турар.

Тоста, 1992 чылдың март 5-те район сессиязынга менч район Советинин даргазының кандидатурызынга шилилгелиг үшкү кандидатура кылдыр киргген турган. Мээн бодумнун бодап, билип-даа чорбааным чүве-дир. Тыва Республиканың улус депутатады кылдыр менч «Бай-Тал» совхозтун ажыл-ишчи чону бир үүбиле деткин бадылаан. Черде шинчаш даргазыраап, депшириниг деп-даа сорулга мээн мурнумга турбаан. Ол дугайында мээн эш-өөрүм, совхозум ажылчыннары, специалистер, районнун удуртукчулары өскүс билир, бадыткаарлар боор. Ийе, харын оон мурнунда мээн кандидатурамны райкүүсөм даргазының оралакчызынга, АҮК даргазынга киирип, депшидип турган. Мээн чөпшээрешпейн келгенимни чон бадыткаар.

Түнелинде мээн бодалым болза, депшириниң чаа аргазы дээрге-ле адаргаачал болбайн чон-биле, ажылчыннар-биле, специалистер-биле, хоочуннар-биле сүмележин базаделкижин, ажыл-агыйның чаа аргаларын дилеп, өскелерни ажыл-чорудулгазын өөренип, чаа үзел-бодал-биле ажылдаарыг деп билир мен.

«Депшириниң чаа аргазы» деп материалдың автору Михаил Хертекке хамаарыштыр мынча дээр мен: ол ажылагыйжы, негелделіг кижи. Ынчангаш ону хүндүлеп, аная идеген келген мен. Совхозтуң кандыг-бир удуртур ажылын кылдыктың каар болза, ону күүседип шыдаар кижи деп билир мен.

Чурунай ХЕРТЕК,
Тыва Республиканың улус депутаты, улус депутаттарының Бай-Тайга район Советинин даргазы.

РЕДАКЦИЯДАН: «Депшириниң чаа аргазы» деп материалга хамаарыштыр хыналда совхозта эгелей берген. Ону районнун көдээ ажыл-агый эргелелинин, ОБХСС-тин, үндүрүг инспекциязының төлөөлекчилери чорудуп турар. Олар бирги хыналданы дооскан. Совхозта мал ажылының специалистериниг, мал чеминиң үлекчизинин тайылбырын олар алган. Кымның буруулуг, буруу чогуй иниги түнел көрүүр бээр

СОНАМНЫҢ САЛГАЛЫ

Оон барык бүгү назынында ылып келген ажылы— автомашина чолаачызы. Кызылда автошколаны доскаш, чөөрби харлыындан эгелеп «Торгалыг» совхозка 24 чыл иштинде чолаачылаан. Ажылдаанының сөөлгү чылдарында суг сөөртүр машина чолаачылаан. Чозаның малчыннарының кыштагларынга хүвүүн чедип, оларның күзенчиг адалчызы турган. Дамчаан Сонамның чолаачы мергежилинге оглу Борис база өөренип алган. Чолаачылар ажылдап эгелээн. Оглу ажылынга элээн шуудай бээрге, эдилеп турган машинаяки аная хүүлээнин бергеш, боду малчыннаар деп шинчилеп алган. Ынчан 1984 чыл турган.

Ада-иезинин чүрту хойлар өттаар Хоолуну, инектер өттаар Ирбитейни, аржаан суулар Амдайгының сактын, «Ак-Чыраа» совхозка малчынаан кирип алган. Алганай аныяк хойлан ап, ону 6-7 чыл кыстында кадарын көөр-дүр деп кадайы Мончир-биле болган алганнар. Дунгужүн төрүүр бир кодан хойну хүүлээп алгаш, шаанда ада-иезинин мал азыраан, көжүп-дужүп чораан черлери, туматтар чүрту. Чөвүрээлиг-Тээлилер чоогу, Кызыл-Сайыр бажы, те, чүмалыг, мурнуу чарыы кадыр хаалдыг, артыы чарыы дагылгалыг бай Чаланда оон көстүп чыдар Доруг-Аттыгда кыштаага көөп хонуп алган.

Баштайгы чылын аныяк дунгуш төрүүр хой кадарары дика-ла берге болган. Оон ынай, суурга барык бүгү назынында чүрттап, ажылдап келген кижилер малчынның амыдырал, чүртталгазының байдалынга база чанчыгар аппар болгай. Ынчалза-даа кызып ажылдап турган, хойну хүр кыыл ажырып алганнар. Хою ийи дугаар төрээн соонда хураган камгалаа-алырының, дүк кыргыырының планын күүседип эгелээннер. Алыс черде малчын уктуг болгаш, Кара-Булакка чаалап, чайын Кызыл-Довуракче одар солун көжүп, Көжээ-Бажында Калчап-Бедик тайгазынга оолары-биле боттаанан, хоюн семирти одарладып, Хоолу-Ирбитейге үзүлеп алгаш. Доруг-Аттыгда кыштаанга көжүп көөр кыздыр көжер-дужерин, кадаргаа хоюн семиртирин ынчаар таарыштыр планын алганнар.

Кыштаадаашкынны эки өртен алырының кол магадыламал мал чеминин четчир курлавыры болгай. Ынчангаштың совхозтун өөрүүн эккел бээр мал чеминге немеитир малчын бодукун күжү-биле чайынна 10-15 тонна сигенни белеткеп алыр кижи. Бо чылын база мал чеми частын сергге үеэзи эртижеге чедир ажырбас. Хоюнун ооллаашкынны адактары бергеш, хураганнары онча-менди. Ол дээрге малчынның кыштаанын септелгезин хазаргже кижерниң мурнунда кылып, өдекти хуртаглап, эрте частан эгелээш күске чедир кыштаглаашкынга карак кызыл белеткенин келгенинин түнели-дир. Кыштаглаашкынга белеткел дээрге-ле кыштагны септеп алыры, хойну чайын күш кыыр, семис-шыырак кылдыр одарладыры, четчир мал чемин белеткеп алыры дег, малчын Дамчаан Сонам угаан билип чоруур.

Малчынның кыштаанын кежээ суг көөр болза, оозагай кылдыр көстүр. Имиртинээри биле-лек, сайтылгааннары чайынналдыр чырый бээр. Дамчаан Сонамның кыштаанда шимчедикчи, кудук бар. Алыс боду техника билир болгаш малчын ону ажылдадып шыдаар. Ол шимчедикчи-ни жу-биле кыштагда кудуктан сугну суг сөөртүр машиналарга сордуруп кудуп алыр О-Шынаанның малчынарынга сугну Дамчаан Сонамның кыштаанда кудуктан сөөртүп турар.

Сөөлгү чылдарда малчын хойдан хураган алыр, төрүүр хойнун бажын камгалап алыр, дүк кыргыыр талазы-биле планның онаалдаларын ажыр күүседип келген. Төрүүр 100 хойдан 85-тен хөй хураганнарны ап, дүк кыргыырының планын үргүлүү күүседип турар. Эки ажылы дээш Москва чедер халас путёвка-биле шаныадып, малчынарның республика Наадымынга чалаттырып-даа чоруан.

Малчынның кадайы, өөлүн хереэжен ээзи Мончиниң дугайында аңгы онзалап чугаалаза чогуур. Ол кончуг ажылгыр, кавынгыр-тудуңгур кижи. Чылдың-на 150-200 хураганны онча-менди доруктур азырап, хой, хураган аарыг бээрге, боду эмнеп алыр кылдыр өөренип берген. Ажыл-биле чугаалаар болза, малчын өг-бүлелериниң хереэжен ээлериниң кылыр ажылы кайы хөй болдур ийин. Аъш-чемни хаймдырар, үнген-кирген чонун ашкарар-чемгерер, хүндүлээр, саан-савазын тыртар, орбаксамдарын даараар, мал-маганың азыраар дээш чүүү кылбас дээр. Мончиниң ажылышын кежээ чоруунун ачызында малчын өг-бүлө чедишкиниг ажылдап, байшыырак чүрттап чоруур диже, хөөредиг эвес.

Бо чылын Дамчаан Сонам биле кады төрээн акызы Александр Бадырга малчынай берген. Дөргүл-төрел улус

Мындыг айтырыглыг хуралды Тыва Республиканың Дээди Советинин Даргазының оралакчызы М. С. Көзлов эрттөргөн. Шынап-ла, бо айтырыг талазы-биле хомудалдар чогуур органнарга, солунар редакцияларынга хөөрүбиле кээп турар.

Хуралга республиканың Дээди Советинин, Министрлер Чөвүлелиниң, чамдык министерстволарының болгаш ведомстволарының харысалгалыг ажылдакчылары, удуртукчулары киришкен.

Эрткен чылын иниизи-биле бистин республиканың чүрттакчы чонунга 148 млн. рубль түүнүг пенсияларны болгаш пособиелерин төлеп берген. Бо чылдың бирги кварталында ол саа-түн 220 млн. рубль четкен.

Бо чугула ажылда четпестерниң үүнүн кээп турар чылдагаанны болза, чогуур органнарының чылын чогунда, ажылды механизаставаанында. Ынчангаш бар четпестерни чайладыры-биле бо чылдың май 1-ге чедир чогуур доктаалды хүлээп алырын Министрлер Чөвүлелиниг сүмелээн.

Седен ХЕРТЕК.

АЖЫЛДАВАСТААН

Бистин суурга чүнер-бажың түүнүгандан бээр ол орта ажылдап өөрбээн. Кандыг-даа бир чылдаган-биле ажылдавас. Оон уламындан Чаа чыллы, Шагаанны-даа хирлиг уткудувус. Ажыы-биле чугаалаарга суурнун чонунун хөй нуруузу чоокку үеде чүнар-бажынинаан. Автобус-биле ынай-бээр чоруп шыдаар кижилер Тээлиге, Ак-Довуракка барын чүүн алыр.

Чүнар-бажың чүге ажылдавайн келгенил, оон чылдагаанын чүдел? Бо болза «Бай-Тал» совхозтун чүнар-бажыны-дыр, оон септелгезин, дерилгезин, ажылчыннарын ол харыылаар. Ынды турбуже, өлче дирекция шуут кичээнгей салбаан. Совхозтун директору турган Чурунай Хертек чүнар-бажың талазы-биле чонунун негелдеги турза-даа, ону күүседир дээштиг хемчет албаан. Бо директорну Тыва Республиканың улус депутадынга улуг идегел-биле соңгун алган бис. Оон харыызы бо-дур. Чүнар-бажын безин септелип, эки ажылдарын хандырып шыдаваан. Моон алырга соңгукчуларның негелде, дилеглериче сагыш салбас кижи болган. Ам директорну депшиткен, Бай-Тайга район Советинин даргазы болу берген.

Көдээ Совет даргазы чүүү кылын турганыл деп дораан айтырары чөптүг. Ажылдаа-ла чаа-ла чартык чыл чедип олур мен, ам-даа ажыл-ишче хаылап кирип шыдавадым. Чүнар-бажын ажылдаанайн келгенинге көдээ Совет, оон депутаттары база буруулуг. Совхоз директорун сессияларга, чонунун хуралдарынга тургускаш, сагыш-сеткилин айтырар, шыгыы негелдеги кылыр турган-дыр. Ажыы-биле чугаалаарга, чүнар-бажын ажылдадып шыдаваанывыс боттарывыстың четпес, негелде чок ажылывыстың түнели деп санаар мен.

Совхозтун директорунда чаа кижи ажылдай берген, чүнар-бажынны ажылдадыр дээш ол хемчээн алыр дээрзинге чон идеген турар. Көдээ Советтин талазындан чүнар-бажынны моон соңгаар доктаамал ажылдаарын чедип алыр дээш удуртукчу даргалардан негелдеги шыгыырадыр аппаар.

Валерий СЫРГЫТ-ООЛ.
Бай-Тал көдээ Советинин даргазы.

КАМГАЛААРЫ ОРАЙ ЭВЕС

Бойдустун байлаан оорлап, тетчеглээри рынокче шилчириниң берге үезинде шуут дедээн. Чамдык монополисчи бүдүүлгелер улуг олча-ажык сүрер дээш доктаал-шинчилерни үреп, хөй ыышты кезип, черлерни кайы хамаанчокка хаып, үрегдеп, эн-менни хөлүн эрттир хөйну өлүүп турарын чон караа-биле көрүп турар. Чүү-даа чүве өйлүг, хемчээлдиг болгай.

Ынды үүлгедиишкиннерни солун, сеткүүлдерден номчуп турар бис. Черлик диригамытаннар болгаш балык-байлап-биле байлактыг, арга-ыяжы хол дегдиимээн, бүдүн улуг өртаан Алгыякты алдын тывычылары үрегдээнинден ол чоок-кавының бойдузу үрелтении база солуудан номчаал бис. Алдын болгаш өске-даа байлактар биске херек болбайн аан. Ынчалза-даа бойдустан бирээни алыр дээш өскезин үрегдээрге, канчан черле тааржыр боор? «Кызыл-Кумнуң» ажылчыннары өскөөртен келген кижилер деп дыннаан бис. Оларга бистин черинде үрелири, ыдаараары-даа хамаанчок болбайн аан.

Байлак тыварла черни хуматалап, үревезинин арганы черле турар ужурлуг. Карак ажыттаар чорук келир үеним сайгакчыларынга кежиктиг хайырлап, арттырбас дээни-биле дөмей үүлгелиг-дир.

Ол ышкаш үнелиг кештиг дириг амытаннарны чылдың кайы-даа үезинде өлүүп, тетчеглээр таварылгалар көвүдээн. Алыгнын өдүн, тооргунун хинин алыр-ла дээш оларны аңнап, хөйну-биле узуткаарын соксадыр ужурлуг. Бедүүн кижилер хамаанчок, харын бойдусту, үнелиг кештиг ан-менни чөпшээрел чокка өлүүп ап турар даргаларын безин дыннаар-дыр бис. Өлүг аймаанын өртек-үнези эвээш турда, оларны хөй аңнап, өлүргеш, кештерин улуг өртекке өскээр садар турдулар. Ол ам-даа үргүлчүлеп турар. Сөөлгү үеде тооргу хинин садып саарган кижилер бо-ла дыннавалар апарган. Бирээнин өртээн беш-алды мүн чедир санап, саткан болур. Соңгаар Саян артынче алгаш чорупкан болгулаар.

Амгы үеде, кажан эм-таа аймаа ховартаан, өртек-үнези улгатканда, тайга-сынардан барып эм оттар чулар кижилер база көвүдээн. Шыны-биле чугаалаар болза оруктар кыдыы, чоок черлерден ындыг эм оттар ам безин тывылбастаан. Оларны белеткеп алырының ёзу-чуруму бар-ла ыйнаан. Чамдык кижилер ындыг оът-сигеннерни дазылыңдан тура дыртып, узуткаашы, ап турарлар.

Чүгле хүнүн бодаваш, катчимести, аңнарны кайы хамаанчокка төтчеглээр чорук-биле демиселди күштелдиреринин үези келген. Чүге дээрге олар каракка көзүлдүр-ле ховартаан бар чыдар. Чамдык черлериниң те-чуумазы безин көзүлбестээнин эскерип турар болгай бис.

Мен бодаарымга Тывавыстың байлаан камгалаан тускай хоойлу-дүрүмнү хүлээп алыр болза чогуур. Харын-даа ол дугайын Конституциягда чүге айтып болбазыл? Экономиктиг болгаш политиктиг-даа байдал өскерлип, бергедээрге бир-ле дугаарында ниитиделге, оон-биле кады бойдуска салдарлыг болур. Чогум-на ынчангаш амгы үеде бо айтырыгже улуг кичээнгейни угландырары чугула деп бодаар мен. Бо талазы-биле чер-черниң чүрттакчылары улуг ажылды кылып болур. Кижи бүрүзү оран-чуртуун камгалаар болза, улуг үүлени бүдүрүп ап болур.

Валерий КӨШКЕНДЕЙ.
Эрзин суур.

ПЕНСИЯ, ПОСОБИЕ БЭЭРИН ЧУРУМЧУДАР

Бо чугула ажылда четпестерниң үүнүн кээп турар чылдагаанны болза, чогуур органнарының чылын чогунда, ажылды механизаставаанында. Ынчангаш бар четпестерни чайладыры-биле бо чылдың май 1-ге чедир чогуур доктаалды хүлээп алырын Министрлер Чөвүлелиниг сүмелээн.

Седен ХЕРТЕК.

«МЕМОРИАЛДЫ» ДЕТКИИР МЕН

Ажыг черге «контрлар» деп нүүлдеткеш, хинчектеткен, өлүрткен, үптеткен кижилериниң херээн ягартыр, ону үүлгеткен ханыг, кара сагыштыг идеттерни илередир, оларга яла-буруунуу онаар ужурлуг турбуже, аная шаптык, моондак кадың турар улустарның арын-нүүр чогун кайгаар-дыр мен.

«Мемориал» ниитилелдин улузунун шудургу, кызымак ажылдан турарын база билип турар мен. Эр-хейлер.

Черле мынчаш хан-чинге боракшан сталинчи-токажы шаажылакчыларын ирип-чидаан дазылларын бар-ла шаабиле камгалаан херээ чүл? С. Токаны камгалаар дээш туржуп турарларның арынын чамдызын көрбээн-даа болзумза, оларның аттарын солуннардан бидир апардым.

С. Токаның тураскаалы-биле кожа өлүрткеннериниң тураскаалы турар деп чүү-ле мындыг сарыл чок чоор ол? Көөгүс удурланышкак.

№ 4 (14) «Детхимче» солундан Айыл чок чер сайыды Ч. А. Удумбараның: «С. Токаның тураскаалын Каа-Хемче көжүрер, аная юрдиктиг шинтпир херек» дээнин номчаш, чүүлдүгүнүн көргеп мен. А № 37 (1611) «Хемчиктиг сылдызы» солунда Дээди Совет Даргазы К. Бичелдей «дүрүм чокка тургустунган-даа болза, тураскаал ол-ла черниге турза канчаг баар» диген Аная удур мен.

№ 4 (14) «Детхимче» солундан Айыл чок чер сайыды Ч. А. Удумбараның: «С. Токаның тураскаалын Каа-Хемче көжүрер, аная юрдиктиг шинтпир херек» дээнин номчаш, чүүлдүгүнүн көргеп мен. А № 37 (1611) «Хемчиктиг сылдызы» солунда Дээди Совет Даргазы К. Бичелдей «дүрүм чокка тургустунган-даа болза, тураскаал ол-ла черниге турза канчаг баар» диген Аная удур мен.

Самбуу КУУЛАР.

АНСАМБЛЬДИҢ ЭРТКЕН ОРУУ

«Дамырактар каттышкаш, хем болур, тарамыктар каттышкаш, күш болур» деп тыва улустуң ханы уткалыг үлегер чугаазы бар. Бо , чүгле бойдуска эвес, а кижилерге база хамааржыр. 25 хар дээрге чалыы назынын хып дээн үезин. «Чечек» ансамбли бо хүннерде тургустунганындан бээр 25 чыл болганын демдеглеп эрттирип, баштайгы киржикчилерин чыын, солун, байлак программалыг концертин көрүүчүлүрге бараалгаткан. Кижи-биле дөмей, ансамбль база намдар-төөгүлүг. Ону сактып көрээлиннер даан.

1967 чылда Кызылдын музыка училищезинге Чечек аттыг бот-тывынгыр ансамбль төрүттүнген. Анаа хоорайның болгаш чамдык районнарының шилиттинген бот-тывынгыр артистери хаара туттунган. Кол өзөө музыка училищезинин сургуулдары, тургузукчулары ол өөредилге чериниң башкылары болгай. Ол ышкаш тыва уран чүүлүүн баштайгы ансамблин ынчангы Тыва АССР-ниң культура министри Матпа Хомушку, республиканың хөөнүн ыры ниитилелиниң баштаар чериниң даргазы турган Алексей Панов, ансамбльдин баштайгы директору болуп ажылдаан Сергей Монгуш, училищениң ыры башкысы Серафима Калинина болгаш өскелер-даа өскүстүр, бижиктирип, бут кырынга тургузуп, углап-баштап, удуртуп каан. «Чечек» ынчан, шынап-ла, чечектелип эгелээн.

Кашкун амыдыралдыг, үжүк-бижик чок, өг дүндүүнден өрүлеп, аал коданындан ыраап көрбээн аратторнуң ажы-төлү республикадан дашкаар үнүп, харын-даа делегейни дескинип, тыва улустуң национал культуразын телээлеп, уран талантызы-биле улусту кайгады берген. Ынчангы бот-тывынгыр артистерни «Чечек» ансамбли баштай Тываның районнарын кезип, ажыл-ишчилерни уран талантызы, чогаадыкчы чоруу-биле кайгаткан. 1967 чылдың март айда Новосибирск хоорайга болган девискээр аайы-биле бот-тывынгыр уран чүүлүүн көрүлдезинге бир-ле дугаар киришкеш, лауреат болган. Оон соонда Моол Арат Республикага аалдап четкен. Октябрьда Москвага болган Бүгү-эвилелдин уран чүүл көрүлдезинге киришкен. 1968 чылда Кишинев хоорайга болуп эрткен улусчу танцыларның Бүгү-эвилел фестивалынга социалистиг күрүнелерден дөрт чурт киришкен, «Чечек» ансамбли база. Бот-тывынгыр артистер Александр Лопсан, Светлана Сүрүн, Зоя Түлүш, Екатерина Бады-Суур, Татьяна Доржу, Анатолий Сарыг, Кара-Кат Ооржак, Галина Даншын, Раиса Шаалы, Энгил-оол Монгуш, Кертик-оол Даншын, Клавдия Дадар, Дамба-Доржу Сат, Сержи Солун-оол болгаш өскелер-даа ук ансамбльдин баштайгы артистери болган болгаш оларның чамдыктары ам-даа ажылдап чоруурлар.

1969 чылдың апрель 10-дө бот-тывынгыр «Чечек» ансамблинин орнунга Тыва АССР-ниң ырының болгаш танцының күрүнеинің профессионал «Саян» ансамбли тургустунган. Ансамбльдин артистерниң саны чылдан ылыче немежип келген. Ол ышкаш «Саянның» ат-сураа чүгле Сөөттер чуртунда эвес, а делегейде безин тарай берген. Ансамбльдин баштайгы уран чүүл удуртукчузу Роберт Лесников хөй ажылдарны кылган. Ол Тываның культуразының алдарлыг ажылдакчызы, чоорту РСФСР-ниң алдарлыг артизи деп хүндүлүг аттарга төлептиг болган. Амгы үеде бистиң аравыста чок-даа болза, ансамбльдин улуг орукчазизин иэээн ынчангы филармонияның директору Родион Далай-оол, сураглыг композитор Алексей Чыргал-оол болгаш танцы бөлүүн тургуская Семен Гехт, амгы үеде Томск хоорайда профтехучилищениң директору. Анатолий Огнев, ансамбльдин бүгү ажылдарын удуртуп келген Виталий Нанактаев болгаш өске-даа уран, чогаадыкчы талантылыгларны бөгүн сактыр ужурлуг бис. Оларның ачызында «Саян» Саян даа дег өндүр, улуг апарган.

«Саян» ансамблинин барбаан, четпээн чери-даа чок, бараалгаваан чону-даа чок дизе, хөөрөдиг болбас. Каш нация улусту хаара туткан, найыралдыг бо коллектив Сөөттер чуртунуң бүгү хоорайларынга, Европа чуртларынга, социалистиг күрүнелерге уран талантызын бараалгадып, оларның көргүзүглериниң карактарга Тыва көстүп келир кылдыр ойнап чораан. 1969 чылда культура ажылының хоочуну Александр Салчак хомусчулар ансамблин база тургускан. Оларның аразындан Очак-оол Монгуш, Ирина Аранчал, Эрес-кыс Ооржак салым-чаяанныы-биле өскелерден ылгалып турган. Шынаала, ансамбль узун орукту эртип, национал хевирлиг, профессионал бедик деннелдиг концертти тургузуп, оон артистериниң дыннаксанчыг, уярачыг ыр-шоорун, таалантыг сыгыт-хөөмейин, ээлгирааванг танцы-самын барын четкен черлериинге көрүүчүлер динмиттиг адыш часкаашкыннары-биле уткуп, чечектер-биле сөөнеп тургулаан. Ансамбльдин бүгү тала-биле шыырак белеткелдин оон артистериниң чылдын-на Ленинград, амгы Санкт-Петербург хоорайга эстрада уран чүүлүүн чогаадыкчы мастерскаязынга тускай өөредилгени эртип, талантыларын улам байдып ап турганында болуп турар.

Ансамбльдин артистериниң аразында кайгамчык салым-чаяанныг, ажылынга чүрээниң ханызындан бердинген кижилер тыптып келген. Оларга РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң алдарлыг артистери деп хүндүлүг аттарны тывыскылаан. Чоннуң мурнунда уран талантызы-биле аян тутпушаан, боттарының концерт көргүзүглерин доктаамаз чаартып келгеш, хүндүлүг аттарны чедип алганнарга Надежда Куулар, Евгения Салчак, Дамба-Доржу Сат, Светлана Сүрүн, Надежда Даржаа, Донгак Монгуш, Көжер-оол Оюн Хисат Аминов, Ирина Ойдар, Лариса Оюн, Орлан Монгуш, Вероника Норбу, Борис Монгуш оларның адынсывын адап болур. Олар болгаш өскелер-даа каяа-даа чораан, ылангыя даштыкы чуртларга — Кубага, Японияга, Францияга, Германияга, Кампучияга, Филиппиннерге тыва улустуң экономика болгаш культура талазы-биле чедиишкиннерин, өзулалдарын, чаныдарын уран чүүлүн күжү-биле таныштырып келген.

Тыва Республиканың Культура министерствозу, күрүне филармониязы «Чечек» ансамбльдин тургустунганындан бээр 25 ыл оюнга тураскаадып, баштайгы «чечекчилерни» чыгган, оларның киржилгези-биле ужуражылга-концертти эрттирген. Виктор Көк-оол аттыг республиканың хөгжүмшин театрынга эрткен дыштанып хүнде «Чечек» ансамблинин концертин көөр дээн кижилер театрның олуттарын бүрүн эзелпкен. Концерт-ужуражылганың башкарыкчылары Культура ажылының хоочуну, Тыва Республиканың улус депутаты Анатолий Серен биле Наталья Монгуш баштайгы артистер-биле көрүүчүлерни таныштырган. Ажыл, амыдыралының аайы-биле өскээр ажылдап чоруй баргаан-даа болза, «Чечек» ансамбльдин артистери болуп арткан кижилерни кым сонуургавас боор. Оларны үзүктел чок адыш часкаашкыннары-биле хүлээп ап, көрүүчүлер боттарының хүндүткелин, ынакшылын илередип турган.

Ужуражылга-концерт тыва улустуң «Тандым турда», «Тооруктуг долгай тандым», бот-тывынгыр композитор Кара-Кат Ооржактың «Кызыл кызы» деп ырларын хөөнүн күүселдези-биле эгелээн болгаш ол ырларны эде тургускан, амгы үеде Алтайның культура институдунуң доцентизи Роберт Николаевич Лесников аалчы кылдыр чаладып келгеш, дирижёрлааны солун болган. Ангы-ангы черлерден чыглып келген бот-тывынгыр артистер «өдүрээн часса-даа, хөлүн часпааннар». Олар 30 хире кижи болган. Оларның соон дарый Х. Альмухамедовтуң тургусканы «Барабаннар-биле танцы» деп оюн-самны баштайгы хоочуннар көрүштүг, солун кылдыр ойнаан. Бот-тывынгыр композитор Альберт Тановтуң «Ашай-хаак» деп ырызын школачы чылдарында Тыва радиога ырлап каан Бады-Суурну чеже-даа катап дыннаан боор бис. Ол ыры амгы Екатерина Бады-Суур ырлаптарга, көрүүчүлер магадап, сонуургаан Тыва ырларының аялгаларын бөлүк хомусчулар ойнай бээргe, Тываның ак-көк хемнери, даглары, ажыл-ишчи кижилери каракка чуруттунуп келир. «Саян» ансамбльдин танцычылары Россия Федерациязының алдарлыг артизи Евгения Салчак, Тыва Республиканың алдарлыг артисти Хисат Аминов, Көжер-оол Оюн, Виктор Монгуш олар Семен Гехтти тургусканы «Богданың үүлгедиглери» деп баштай чогаатканы ырызы «Төрээн хемнем эриннде» деп ырыны Виктор Мартый-оол онзагай ырлаан.

Ансамбльдин эр артистери композитор Алексей Чыргал-оолдуң «Солдат оол чаныг олур» деп ырызын күүсеткен соонда, «Чечек» ансамбльдин баштайгы бот-тывынгыр артизи, амгы үеде Тыва радионуң симфониктиг оркестриниң солизи, Тываның алдарлыг артизи Вероника Норбу бурят композитор А. Андреевтин «Ынакшылды камна» деп ырызын бурят дылга күүсеткен. Тыва Республиканың алдарлыг артистери Донгак Монгуш биле Светлана Маады оларның Марат Камиловтуң тургусканы «Улулар-биле сегиржип алыышкын» деп танцы-самын көрүүчүлер улуг магадал-биле сонуургаан көрген. Роберт Лесниковтуң дирижёрлааны-биле орус улустуң «Сигенниг черлеп ...зып ордум» деп ырызын хөөнүн ыры бөлүү көрүүчүлерге чедирип шыдаан. Оон ангыда Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи, бот-тывынгыр композитор Канооол Баазан-оолдуң баштай чогаатканы ырызы «Төрээн хемнем эриннде» деп ырыны Виктор Мартый-оол онзагай ырлаан.

«Саян» ансамбльдин удуртукчуларының бирээзи, улуг ажылды кылган Р. Н. Лесниковка ужуражы бергеш.

— Биске аалчы болуп чедип келгеш, 20 ажыг чыл бурунгаар кады ажылдап турган артистериңер-биле концертти көргүстүнер. Оларның хөй кезии база ол-бо районнардан келген болгай. Ынчангы үеде-биле дениээрге, ылгал бардыр бе, Роберт Николаевич?— деп айтырдым.

— Ылгал бар-дыр. Кижилериниң хар-назыны улгаткан. Ынчалза-даа ынчан мээн өөредип турганым улуг уттундурбаан ишкаш. Тывалар талантылыг улус. Олар мөнгө «Саян» ансамблинин баштайгы үелерин сагындырып кагдылар. Ам-даа чаа бодалдарны тып, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаар болза, ансамбльдин келир үезин улуг.

Ол шын. Ансамбль келир үелиг. Ынчалза-даа оон ажылында рынок негелдези-биле кылыр ажылдар хөй. «Саян» ансамблинин баштайгы артистерин чыып, оларның күжү-биле ужуражылга-концертти эрттиргеш кижилерге улуг өөрүшкүнү арттырган. Бо дээрге кижилер дээш сагыш човаашкынының бир хевиридир. Ындыг ужуражылгалар артык эвес, а ажыктыг, өөредиглиг, дузалыг болуп артар ужурлуг.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Даштыкыда

МАДРИД. Республиканың чингине контролерунуң албан-хүлээлгелериниң Луис Луреа Свенсты Перунуң чазаа хоостаан. ЭФЭ агентилелдин дамчыткының ёзугаар алырга, Перунуң чингине прокурору болгаш магистраттарның национал чөвүлелиниң даргазы албан-дужаалыдан база душкен. Чүрттүн дээди судунуң кежигүннериниң салымчолуң ам дээрезинде билдинмес. Агентилелдин бодалын ёзугаар алырга, Перунуң дээди судунуң кежигүннери ... жыт» байдалче кире... чок. Массалыг информ... чепсектери: солуннар, ... дар, радио болгаш телевидение шынгыы цензура хымалдазының байдалдарында ажылдап турар. Ынчангаш чамдык солуннарның арынарында парлаттынмаан куруг черлер бар.

Перунуң болгаш даштыкы чүрттүнүң солуннар корреспондентилериниң ажылдаар черлеринге шериг таныылдарын тургускан. Л. Фухимориниң удуртқан чазааның ап чоруткан хемчегленнинг түнелинде демократтыг хосталгаларга шыгыы кыжаңышкын тургустунган. Чүрттүн президентизи турган Алан Гарсия эрткен понедельникте хенертен читкен.

ОТТАВА. Хамаарышпас күрүне кылдыр Босния болгаш Герцеговина республиканы Канада хүлээп көрген дугайында ол чүрттүн даштыкы херектер министерствозу тускай мелдеглел кылган. Делегейниң ол районунда боттуг байдалды хүлээп база барымдаалап көрбишаан, ынчыг шинтпирин Канаданың чазаа хүлээп алганын даштыкы херектер министри Барбара Макдугалл дыннаткан. Чаа күрүнениң девискээринге күчүлээшкинни соксадырыңе хамааты дайынга кирер тыртырган бүгү талаларны министр кыйгырган. Боснияга болгаш Герцеговинага тайбың байдал чогумчуй бээрге, чаа күрүне-биле дипломаттыг харылзааларны тургузарын ол демдеглээн.

ТИРАНА. Албаниянын президентизиниң албан-дужаалыдан хостаар дугайында Р. Алиниың дилээн Албанияның улусчу хуралы хандырган.

ЛОНДОН. Англияга бүгүнүнүң сонгулдалары болган. Ынчалзажок сонгулдалар түнелдери ам-даа четче үнмээн. Тус черниң хайгааракчыларының бодап турарын ёзугаар алырга, лоббористер бодалаашкынларының 40 хуузун, консерваторлар —38, а либерал-демократтар — 19 хуузун алган магат чок.

ТОКИО. Мурнундагы ССРЭ-ниң президентизи Михаил Горбачев хууда аян-чорук кылып Японияда чеде бергей. Ол аян-чорукту «Номнурп» солуннуң инициативазы-биле «Горбачевту хүлээп алыр талазы-биле национал комитет» деп тускай тургустунган бөлүк организастаан. Ону Японияның мурнундагы премьер-министери Ясухиро Накасонэ баштап турар.

М. Горбачевтуң 12 хонуктуг аян-чоруу албан хуунуу эвес-даа болза, оон программазы дыка чай чок болгаш хөй хемчеглер кирип турар. Ол чүрттүн премьер-министри Кийти Миядзава-биле, даштыкы херектер министри Митио Ватанабэ-биле ужуражыр. Оон ангыда мурнундагы совет президентиниң император Акихито хүлээп алырынга чөпшээрелин берген. Император-биле ужуражыр ат-алдарны даштыкы чүрттарның чүгле дээди удуртукчуларынга көргүзүп турар болгай.

Японияның даштыкы херектер министерствозу Горбачевтуң бо аян-чорууңа чазак кандыг-даа хамаарылга чок деп каш удаа медеглеп келзе-даа, чүрттүн политиктиг удуртукчулары-биле Михаил Горбачевтуң ужуражылгаларының үезинде чүгле ХКД чүрттарында байдал дугайында эвес, а харын россия-япон харылзааларның бүгү талаларының дугайында хаңы санал-онал солчулгазы болуру көрдүүнүң турар. ИХМ-ниң медээлеринге үндезилеңгеш Кидо Цусин агентилелдин дыңнатканын ёзугаар алырга, япон дээди эрге-чагырганының төлээлекчилери мурнундагы Совет Эвилелиниң удуртукчузунуң Россияның Япония-биле харылзааларга туружунуң, ылангыя «сонгу девискээрлер талазы-биле» канчаар көрүп турарының дугайында чүү чугаалаарын кичээнгейлиг ожаан көөрүп бодап турар.

Михаил Горбачев оон ангыда ажыл-агыйжы бөлүктерниң төлээлекчилери, студентилер, хөй-ниити организацияларының удуртукчулары-биле элээн каш ужуражышкынларны эрттирер бодап турар. Япон массалыг информация чепсектериниң болгаш даштыкы журналистерге парлалга конференцияларын база эрттирер.

Токиога 6 хонганың соонда мурнундагы ССРЭ-ниң президентизи чүрткэ улуг аян-чорук кылыр. Хпросимага, Осакага. Киотога болгаш Нагоягa чедер.

БУДАПЕШТ. Венгрияның найысылалының Конгресстер ордузунга Европаның чаартылга болгаш хөгжүлде банкызының (ЕЧХБ) чингине директору Барта Ле Бланканың парлалга конференциязы болган. Анаа салдынган айтырыгларның дыка хөй кезии мурнучдагы Совет Эвилелиниң республикаларында болгаш Югославияда байдалга хамаарышкан. Россия Федерациязы апрель 9-тан эгелеп ЕЧХБ-ниң кежигүнү апарган деп, чингине директор Бланка дыңнаткан. ХКД-ниң өске чүрттарын анаа хүлээп алыры ам шинтпирлеттинип турар. Оон ангыда оларга банкының хөренгилериниң мурнунда ССРЭ-те хамаарыштыр хаарлыг турган чорук ам дүшкен деп, ол улай дыңнаткан.

Грузияга хамаарыштыр алыр болза, оон төлээлекчизи Будапештиде чедип келгей, банкының президентизи Жак Атталиниң чалаанын ёзугаар ол хайгааракчы боор ЕЧХБ-ниң хуралдарынга киржир. Келир үш чылдың дургузунда банкының акша-хөренгилериниң 60 хире хуузун Төп болгаш Чөөл Европаның чуртларынга чөөлүг бээр, а ынчаарга ХКД чүрттарынга 40 хуузун бээр.

(РосИТА—СЧТА).

СЪЕЗДИДЕН МЕДЭЭЛЕР

«Россия Федерациязының Конституциязынга хамаарыштыр киирип турар саналдар болгаш эдилгелер чазак кризистерни удаа-дараа болдурар. Депутаттарның киирип турар саналдары Россияның эрге-чагырганы чогумчалыг кылдыр организастаарынга таарымчалыг эвес боор турар». Бо дээрге Россияның Президентизиниң чөвүлекчизи Сергей Шахрайның РФ-ниң улус депутаттарының VI Съездизинге берген саналынга дыңналган сөстер-дир. Съездиниң апрель 10-да болган хуралында Конституциянга эдилгелер болгаш немелделер дугайында айтырыгны чугаалажып турда, сөс алгаш, ол ынча деп чугаалаан.

Конституциянга эдилгелер болгаш немелделер кылдыр киирген бүгү саналдарны хүлээп албазынче С. Шахрай депутаттарны кыйгырган. Киирип турар эдилгелер болгаш немелделер болза күүсекчи эрге-чагырганы четчелеп тургузар болгаш ону удуртуп баштаар талазы-биле Президентиниң ажыл-чорудулгазын ... саат ужураштырарын корган хемчеглер-дир деп, ол саналаан. Бир эвес ол эдилгелерни хүлээп аптар болзувуеса, экономиктиг реформалар боттанмас, Россия чаартын-дыр катап тургустунуп албас.

Эрге-чагырганы бүгү хевирлерин Дээди Советтин болгаш улус депутаттарының Съездизинин холунга мөөнней бээр болза, ол чорук диктатурадан дора болгаш Президентиниң база чазактын эргелерни кудулады бээр. Россияның ажыл, амыдыралынга хамаарышкан чугула айтырыгларны бот-тускайлаа шинтпирлээр эргени чазакка бээр болза чугула деп, ол саналының түнелинде демдеглээн.

* * *

Конституцияга эдилгелер болгаш немелделер дугайын чугаалажып турган хуралга санал бергеш, «Россия» фракцияның удуртукчуларының бирээзи Сергей Бабурин Россия Федерациязының чаа Конституциязын бо күзүн улус депутаттарының чедиги Съездизин чыылдырыгаш, аппаа хүлээп алза чогуур деп медеглээн. Ол Съездиниң бүрүнү-биле Үндезин Хоойлуну сайгарып чугаалажырынга болгаш хүлээп алырынга бараалгадыр болза эки. Президентиниң, Дээди Советтиң, күүсекчи болгаш өске-даа эрге-чагырганың эргелерин, хүлээлгелерин тодаргайы-биле ангылап доктааткан Үндезин Хоойлу чүрттүн хөгжүлдезин бурунгаарладырынга идиг бээр.

Эрге-чагырганың дээди органнарының эргелерин болгаш хүлээлгелерин тодаргай айыткан юридиктиг документиниң чок бооп турарындан язы-бүрү айтырыглар тургустунуп кээп, эрге-хоойлунуң негелделери хажыттынып турар. Санал берген депутат Президентиниң адынга чидиг шүтүмчүлелли кылган. Чижээ, Президент Россия Федерациязының улус депутаттарының моон мурнунда болгулаан съездилериниге хүлээп алдынган чамдык шинтпирлерни болгаш доктаалдарны бодунуң турары-биле күш чок болдурган. ССРЭ-ниң болгаш Россияның улус депутаттарының съездилериниг чыылдырбайн. Совет Эвилелин дүжүрер дугайында шинтпирни хүлээп алганы маңаа тодаргай чижек болур. Эвилел дугайында айтырыгны чүрттүн бүгү чонунуң мурнунга тургузар ужурлуг турган деп, С. Бабурин түнелинде чугаалаан.

Людмила АЛЕКСАНДРОВА.
Парламент корр.

ЧАЗАК ШАҢНАЛДАРЫН ТЫВЫСКАН

МОСКВА, апрель 14. (РосИТА-СЧТА-ның корр.). Орбитаның «Мир» комплексеке экспедициядан бо чылдың март 25-те Черде ээп келген космонавтыларга чазак шаннадарын Кремльге тывыскан.

Оны кол экспедициниң командири Александр Волков Россия Президентизинин Чарлыы-биле Улустарның пайыралы орден-биле шаннаткан. Германияның төлээзи, шинчилекчи-космонавт Клаус-Дитрих Фладе база-ла ындыг шаннал-биле үнелеткен. Бортинженер Сергей Крикалев ужудукчу-космонавтылар аразындан Россия Федерациязының бир дугаар Маадыры болган.

БАЗА КАТАП ЧИДИГЛЕНГЕН

Каш хонук оожургалды соонда Мурнуу Осетияда байдал база катап чидиглеп берген. Ол республиканың Информация комитединин дыңнаткынындан алырга, апрель 10-11-ниң дүнелериинде моон мурнунда Грузияның президентизи турган З. Гамсахурдианың талалакчылары Цхинвал болгаш өске-даа хоорайларны боолаан. Ванат болгаш Кохат суурларның чурттакчыларын бажыннарындан үндүр ойлаткылаппкаш, оларның чурттап орган бажыннарын өртттедипкеннер.

Ол боолаашкынларның түнелинде тайбың чурттакчылардан 12 кижи өлүрткен.

Валерий ШАНАЕВ.
РосИТА-ның корр.

Чагаалардан одуруглар

БОДАЛЫМ МЫНДЫГ

Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедириниң улусчу фронтузун тургузарын саналдаар бодаан мен. Анаа бүгү совхозтарны, колхозтарны, арат ажыл-агыйларын, коллективтерни, хуу кижилерни болгаш өске-даа көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелерни хаара түдар. Оон кол-ла сорулгазы болза, көдээ ажыл-агый продуктуларының бүдүрүлгезин көвүдедир, оларны садып-саарарын чөп организастаар херекти удуртуп баштаары болур.

Ону тургузарын, ажылын канчаар организастаарын конгуг бодамчалыг өөренип көрүп турган, чорудар апаар. Бар күштү бо чугула херекке мөөнизеш, ажыл-херекти эки организастаар болза, четчир санныг аъш-чем-биле чоруу хандырып шыдаар деп бодаар мен.

Юрий БАЛЧАР.
Эрзин район.

САНЫН КЫЗЫРАР

Кызыл-Арыг суурда 200 хире чурттакчы бар, оон район, көдээ Советтерге бир-бир депутат сонгуткан. Ол эвээш бе азы хөй бе? Мен бодаарымга хөй-дүр. Бир эвес, олар сонгукчуларга ажыктыг чүве кылып берип турган чүве болза, ажырбас, каш-даа турган-ла. Депутаттар сонгукчуларга хөй аазаашкынларны кылып, сессиялап чоруп-ла турар. Херек кырында кылган ажылы көзүлбес-тир. Ам болур сонгулдаларда, Тыва Республиканың, районнарының, кедээ Советтерниң улус депутаттарының санын кызырары ажыктыг деп санап чоруур мен.

Тас-оол ОНДАР.
Танды район.

САКТЫР ИРГИ БЕ?

Бистиң ачавыстың кады төрээн акызы, оон кадайы чааваавыс Сендинмаа уруг дилеп келирге, угбавыс Оюмааны азырандыга берипкен. Ол 14-15 хар үезинде аар аараап, угааны бакыраан. Ам оон хары 27. Сендинмаа уруун Ывыйганда аарыг кижилер азыраар черге дужаап бергеш, ынаар чангыс-даа катап ис базып көрбээн. Ачамның акызы, ону кырган-ачай дээр бис, ол чок апарган, Сендинмаа өске ашакта барган сураан дыннаан бис.

Оюмаага ужуражып чеде бээривиске, авазы Сендинмааны айтырар. «Удавас чедип келир» деп мегелээр бис. Улустуң ажы-төлүн азыраап алгаш, диригге кааптар, кара сагыштыг, доң баарлыг не кылдыр ону санаа тур бис. Аная угбавысты хей-ле берген-дир бис. Мону номчааш, уткан уруу оон сагыжынга кирер ирги бе?

Калы төрээн дунмаларының өмүнээзинден Ч. ОНДАР бижээн.

Каа-Хем район.

Школа болгаш рынок

ДЕМНЕЖИРИ—БИЛЧИРИ

Хөндергей ортумак школада өөредилге эргелекчизи Клара Алдын-ооловна Сат школаның башкылар коллективинде хоочуннарның бирээзи. Ол ук школага кижизидикчи башкы болуп ажылдап чедип кээрде ыш дээн аныяк, Кызылдың педагогика институдунуң физика-математика факультедин бот-өөредилге-биле доозарының кырында келген, студент кыс турган. Оон дараазында чылын, тодаргайлаарга, 1969 чылда ол институдун чедиишкинниг доозун алгаш, улаштыр ол-ла школага математика башкылап, бо хүннерге чедир ажылдап турары бо. Чоокта чаа оон-биле ужурашкаш, школа амыдыралын сонуургап чугаалашкан мен.

Бо өөредилге чылында школада ийи чүс чеден ажыг өөреникчи он беш класста өөренип турар. Сөөлгү чылдарда школа амыдыралында бир чаа чүве — өөредилгени чангыс эзлчегже шилчиткени. Бо чорук башкыларның өөренікчилер-биле класстан дашкаар ажылдар организастап чорударынга таарымчалыг апарган. Өөренікчилер изиг чем-биле хандырытынган, школада буфет база ажылдап турар.

Мурнуку чылдарга көөрде, школаның ажыл-хөрээнде чаа чүве көстүп кээп, башкыларның, өөренікчилерниң идепкейлиг болгаш эки салдарны чедирип турар. Школаның базазынга район хемчээлдиг семинар-даа эртип, көдээ школалардан дуржулга солуннан коллективтер-даа кээп турар апарган. Бо бүгү ажылдар школаның өөр тыртының, шугдуунуң ажылдарынга дөгүм болбайн канчаар.

Школада башкылар коллективи аныяк. Чээрби сес башкының колдуу дээди эртемиг. Мынчап кээрде, өөредилге-кижизидилге ажылын канчаар-даа эде-хере тыртып ажылдаар арга четчир ышкажыл.

Интернатта орун саны эвээш — чээрби орун бар. Колдуунда малчыннар уруглары, өскүс уруглар турун турар. А суурдан интернатка турар ужурлуг уруглар башкынарындан кээп чемненип, хевин кедип турар. Оларныңбиле катай күрүне хандырылгазында алдан бир уруг турун турар. Интернат айтырыы рынок үезинде школаның бир сагыш салыр чугула үүлү. Аъш-чем, идик-хеп, орун-дөжек талазы-биле оларда амдыызында дүвүрел чок.

Класстан дашкаар ажылдардан бо чылын организастап алганы мастерскаяларның ажылын Клара Алдын-ооловна мактап чугаалаар чораан. Ооллардың, кыс уруглардың мастерскаялары ийи ангы. Школаның ажылчыны Тимур Ондар өөреникчи ооллардыбиле тараа соктаар согаашкы, бала, десни болгаш оон-даа өске дериг-херектелдер будуурер биче будурулгени организастап турар. Ооллар школаның үрелген эт-севин база-ла боттары септээр. Ол ышкаш ада-нелерден деткимче улуг. Ада Сагаан-оол Долаан ооллардың тыва тон өөктерин кылдырын өөредип турар. Нарын, ус-шевер кылыгларны чон соңуургал-биле садып ап турар. Чамдыктарын район төвүнде ажыттынган магазиннерге база дужаап эгелээн. Ажыг дериниң үнезин эвээш-биче-даа бол, көре берген өөреникчилер мурнунда эдилээр, кылып будурер туружук, кара-биле көрүп чорбаан үүлдерни кылын өөренип турары ол ышкажыл.

Кыс уруглларга ажыл база тыптын турар: аргыыр, даараар, хеп бижер ажылдарны школада математика башкызы Өлзей Дочууевна Ооржак удуртуп, бичин уруглларга платьелер, юбкалар, бөрттер дээн ышкаш хеп аймаан даараараш, чонга садып турар. Берге-ле чүве материал тывылбазы. Бо хүннерде мастерскаязының иштин эде дерип, чаагайжыдып турар болду.

Рыночке шилчин кирип турар үеде кандыг-даа албан чери, оон туржук өг-бүлелер безин бот-хандыртынар апарганда, ажыл-херектин болдунар аргаларын ажыглап, демнежип, парын үеде бот-боттарын удур-дедир билчири эргежок чугула. Мурнуку чылларда бут кырынга тургузып шыдаваан турганы айтырыын — дузалал ажыл-агыйын школа бо частан үзе шинтпирлеп эгелээн. Школа директору В. С. Монгуш совхоз удуртукчуларының кулаан конгалан турган, тергелиг тракторну совхозтан апкаш. Башкыларның, өөреникчилерниң бо эгелээшкинин совхоз директору Ш. Ш. Монгуш сеткилиниден деткин, дузалал ажыл-агыйы тургузарының каттышкан хуралынга киржип, хууда акшатөгерилин-даа салган. Челен ажыг ада-ие мун алды чүс ажыг акшаны баштайгы дээреде салган, хаваа ооллары, анай, хураган, ешку дээн ышкаш дериг мал-даа салдынган. Школаның дузалал ажыл-агыйы ийи турлаглыг болур. Ногаа, картофель ажаакчылары Чодураалыг-Оймакка, а малчыннары Дөш-Кара-Өдек деп төөгүден малчыннар кыштаанга турумчуур. Ол кыштагны база совхоз чөпшээрен берген. Малчыннарын безин тып белеткеп алган.

Өзүген болгаш орулгалыг мал — ангор ешку садып, тып алгаш, ону чоорту көвүдеди өстүрерин школа планнап турар.

— Чыл келген тудум өөреникчилер саны эвээжел турар улус-тур бис. Бо чылын ийи өөреникчивис школазын ара кагды. Ажыл-ижвисти сегидер дээш кызып-кылайып турувуста-ла мынды боордур. Мурнунда биске «Школа — агитквартал» деп ажылывыс турган. 60-70 чылларда ол ажыл эки чоруп, уруглар кижизидилгезинге дыка-ла дээштиг турду ийин. Агитквартталдар ажылы көдээ черге корум-чурум-даа тудар болгай. Ону катап диргизер дээш хемчеглерни ап эгеледивис. Көдээ Советтин талазындан биске деткимче херек. Хереэженнер чөвүлелиниң ажылын катап тургузарын ує болу-ла өгеп турар — деп, К. А. Сат хомудалын чажырбады.

Алдан чыллар ортаа үезинде ол школага ажыттынган чурт-шинчилел музейи кезек үеде хагдынган турган. Сөөлгү чылдарда ону катап тургускаш, чаагай чанчылдарбиле холбашкан темалыг кижээлдерни класстар аная эрттирип, экспонат саныны көвүдеди немей чыын турар. «Үеним байдалы-биле өөреникчилерниң психологизы база өскерлип турар. Өөредилгеге уруглардың хамаарылгазы хөлчок-ла копкаган чүведир бо. Ынчангаш өгбелерниг вис эки чанчылдарын өөредилге программазынче киирзе деп күзелим бар. Кандыг чаагай хоруглар туржук. Ону сагып билбес болганындан «ынчанмас» дээн чүвеге өштүг чүве-биле демей болгулаардыр. Чанчылдар дугайында солуннарга үнген материалдарның чангызын-даа эрттирбейн номчааш, кезии ап турар мен. Солуннар көвүдеңнинден ындыг бе, чангыс ол-ла айтырыгны солун бүрүүнде каш язы тайылбырлап каан боор, чангыс аай, бүзүренгг эвес кылдыр аан. Шын тайылбырлыг ном ам черле херек апарган. Тыва төөгүзүнүн, уруглларга тыва дылга номчулга номарын парлап үндүрзе кандыг боор чүвел? Ийи-чангыс үнген тыва номнарның тиражы эвээш болганындан садыгларда ону садыа, тып алыры берге-дир. Тираж өстүрер арга чок чүве ирги бе? дээн башкының күзелин, дилээн деткивес аргам чок.

Клара Алдын-ооловна эрткен чылын районга чарлаттынган «Башкы-91» конкурска киришкеш, шаннарга четкей. Чоокта чаа Хөндергей школазынга район школаларында өөредилге эргелекчилери башкыларның семинарын организаставны оон херечизи Клара Алдын-ооловна Саттың «Тос чүүл малым» деп темага эрттирген кичээлинге семинар киржикчилери олурушкаш, башкының тывызык аргаларын хөлчок сонуургап, математика кичээлинге теманы таарыштырып алганын эки деп үнелээн. Бо темага өөк материал кылдыр «Шынга» үнген материалдарны ажыглаанын ол чугаалап олурду.

Ажылынга бердингеш, адаалер, өөреникчилер-биле ажылдап билир аныяк, хоочун башкыларның чогаадыкчы күжүнге ол даа... ажылдап турар. Чижээ, кичээ... эге класстар башкылары Марта Санчай-ооловна Сат (Ал... ...ның пединститудунуң төөгү факультединде бот-өөредилге-биле өөренип турар), Чечек Дүрүм-ооловна Сат (Кызылдың пединститудунуң эге класстар факультединде) оларны келир үеде коллективтин өзээ болур башкылар деп мактады. Ол ышкаш хоочуннардан тыва дыл башкызы Көшкен Солуначвна Тулуш, чурулга болгаш музыка башкызы Василий Элбекович Артседи оларның дуржулгазы, үлегери аныяктарга өөредиглиг-дир дээрзин башкы демдегледи. Чыл санында район төвүүге школачыларның уран чүүл көрүлдезинге бо школаның шаңнадып, мактадып турарында Василий Элбекович Артсединиң үлүү улут.

— Демнежис кадыг, бот-боттарывыс деткижип ажылдаар болзувусса, күжүвүс четчир. Сөөлгү беш чылдың сагылгарурум талазы-биле өөреникчилерниске бүзүрээр бис. Алдын-биле школаның харылзаазы быжыг. Олутпайланмайн ажылдаары бодувестен хамааржыр. — деп, К. А. Сат түнеди.

Рынок харылзаларының үезинде кижи бүрүзү сон даартагы хүн дээш дилээшкиниг ажылдаар болза, шынап-ла, чорук чогунгур, чол будунгуй болур.

Валентина САТ,
(«Шынның» корр.).

Чогаалчы болгаш үе

ЧААРТЫНЗА КАНДЫГ ЧҮВЕЛ?

Тываның Чогаалчылар эвилели, Тываның ном үйдүрер чери хөй-хөй чылдарның дургузунда тыва, чамдыкта орус дыл кырында тыва, орус, өске-даа нация чогаалчыларын, шүлүкчүлернин, драматургтарның, публицистернин, өске-даа хөй жанрлар талазы-биле авторларының номнарын чонга хөйү-биле бараалгадып, чоннуң культуразын сайзырадырынга улуг ажылда кылып келгенин база ам-даа кылып турарын чон бедии-биле үнелеп, чылыбиле хүлээп ап турар болгай.

Ынчаарга мен амы-хууда чырыкче үндүрүп турар номларның аразында чон ортузунда ады-сураа үнүп, бут кырында тура берген-даа шүлүкчүлернин, оон-биле чергелештир эгелеп-даа чоруур авторларын, проза чогаалчыларынын-даа чырыкче эн баштайгы номнарын үндүрерде биеэги чангыс аай майык-хептен үнер үе шагда-ла келген деп бодаар-дыр мен.

Аныяк шүлүкчүлернин (чижээ, Болат Маады, Донгак Дыртык, Кара-оол Натпий-оол, Оидар Аракчаа, Чкалов Майдынчы болгаш өскелериндаа) эн баштайгы номнарын — шүлүктер чыындыларын чырыкче алгап-йөрээп үндүрерде, мен бодаарымга, бир талазында эгелеп чоруур шүлүкчүү (чогаалчыны) хейаът, сорук, сунду-даа киирерле ийнаан, мынчалза кандыгыл:

Бирээ үе, аныяк шүлүкчүнүн чогаалдарының эн баштайгы номугун бирги азы сөөлгү-даа арыннарынга авторнун чөгенчиг хөрек чуруубиле оон амыдыралы болгаш чогаалыкчы намдарыбиле оон эге баштай чырыкка үнген шүлүктерин (чогаалларын) адаза черле чогумчалыг болгу дег. Ол-ла бүгү-биле чергелештир аныяк шүлүкчүнүн, чогаалчыының чогаалыкчы сеткил-сагыжының, угаан-бодалының тыптып кылтыгарынга кым деткимче көргүскенин айытса кандыгыл?

Тыва Республиканың улустун чогаалчызы, улус чоннуң тыва шүлүк чогаалының адаүндезилекчизи деп шын үнелээни Сергей Бакизович Пюрбю шүлүк чогаалының эге самын Улуг-Хемнин ол чарында Эъжим хемнин бажында Хам-Дыт деп чайлатта бичe шаанда ачазының мунгак хөрек хөөмейи-биле эгелээпин бо-ла чугаалаарын школачы чылдарымдан мага хандыр дыннаанымны, оон-биле кады Эъжим, Хайыраканның улуг назылыг эр, хөрээжен араттарының ынак чогаалчызы, шүлүкчүзү, чангыс черчурттуу С. Б. Пюрбюнүн он ажыг харлыында үе-шаандала өглер аразында мынчаар аас кырында ырлавышаан, шүлүктээрин ам-даа чугаалажып турарын утпайн чоруур мен:

Эннек чокка кыштаар
кыштаам
Эъжим бажы—Кара-Хая.
Идик чокка чайлаар чайлаам
Эъжим бажы—Чиндинээжи.

Ийиде, аныяк шүлүкчүлернин, чоғаалчыларның эн баштайгы номнарына оларга эн баштай дуза, холун сунуп, арга-сүмени берип, харын-даа чогаалдарына рецензияларын берген чогаалчыларны, шүлүкчүлерни, критиктерни, харын-даа тыва дыл, чечен чогаал башкыларын адаары черле чөптүг болгу дег-дир. Оон-биле кады ол дөмек-дуза болган оларның аттарын аная-ла адап кагбайн, харын авторнун чогаалдарынын, оон чаяан-салымының дугайын чогум үү дээнин тодаргай бижээш баштайгы номга киирер болза ында багай үү деп!

Үште, бистин республиканың ол-бо кожуннарында, суурларында, ылангыя көдээнин хөй-хөй малчыннарына чоруурга тыва чогаалчыларның, ылангыя хоочун-даа, ортумак-даа салгалдарының, оон-биле чергелештир орус дылдан тыва дылче очулдурткан классиктиг чогаалдарның номнары ам шуут тывылбастаан-дыр. Ынчангаш шаандагы тыва чогаалчыларның баштайгы номнарын, орус чогаалчыларның номнарын (чижээ, А. С. Пушкинниң «Капитан уруу» дээн ышкаш аан) чырыкче канчап-даа турган, үндүрер болза, номчукчулар арылдыр садып алгаш баарынга шуут бүзүрээр мен.

Дөртте, үе-шаанда кыйдырып-кыстырып, харын-даа репрессияга-даа таваржып, амыдырал-чурттаганын ажыг даржыктарынга таваржырга, чогаалдарын хорун, чырыкче үндүрбейн келген турган, мен бодаарымга, белен эвес чаяансалымныг шүлүкчүлер Монгуш Идам-Сүрүн, Алексей Хуурак, Илья Медээчи, Константин Тоюнунун болгаш өскедаа ады-сураа уттундурун кыстынган салым-талантылыг кижилернин чогаалдарын ам чырыкче үндүрер үе шагда келген болгай. Бир талазында шүлүкчү, чогаалчы хоойлу ёзугаар буруулуг болган чүве болза, чижээ, шүлүкчү Илья Медээчиниң лириктиг шүлүктерин мынчага чүге чеди кат кара шоочага «шыгжап» келир чүвел бо?!

Беште, очулга болгаш очулдурукчулар дугайында. Орус дылдан тыва дылче чечен чогаалдың баштайгы очулдурукчулары Адыг-Түлүш Очурванак, Александр Чымба, Соян Сонам, а политиктиг чогаалдың өскү очулдурукчулары Николай Тавва-Самбуу, Борис Болдур-оол, Оюн Толгар-оол болгаш өске-даа эштернин очулга ажылынга кылган улуг ажылыга чогуур үнелээшкинни бээри, мен бодаарымга, дыка-ла озалдаан, харын-даа бүрүнгу тываларның чугаазы-биле алырга, чоокка чованчыг, ыракка ыядынчыг апар чылар-дыр бо.

Адыг-Түлүш БЕГЗИ.
Мугур-Аксы суур.

ХӨӨМЕЙНИ ЫРЛАВАС

Тыва чоннуң шаг төөгүдеи бөөр ажыглап, мунгарааныи, бууккынан чазып, мунгак кижи ыглап дыннаар, хөглүг кижи каттырып дыннаар магалыг, чаагай аялгалыг хөөмейивисти, каргыраавысты, сыгыдывысты эргинин артыышкыны дээш шуут уткан турган болгай бис. Эки хөөмейлээр кижиге, «Тываның улустун хөөмейжизи» деп хүндүлүг атты тыпсыр дугайында Тыва Республиканың Дээди Совединин чарлыын ноомчааш, дыка-ла өөрүп тур мен.

Хөөмей дээрге база бир түскай эртем, талант деп билир мен. Шаанда авамнын кады төрээн акызы аалывыска келгеш каргыраалап, хөөмейлей бээрге, хөөнү багай улус ыглажып турар чүве. Хөөмейлээр, каргыраалаар боорга, байлар, дүжүметтер Каргы деп шола ат берген дээр. Каргы даайым дег хөөмейлээр кижини Сорукту деп билир мен. Амгы ооллардың хөөмейлеп, сыгыртып турарын дыннаарга хөөмейге дөмей эвес, ырлап-даа турарынга дөмейлешпес, ужуру билдинмес, ыры-даа эвес, хөөмей, сыгыт-даа эвес. Холужуп үрелген хөөмей, сыгыдывысты катап эдер болза эки. Хөөмей, сыгыт, каргыраа аңгы-аңгы болурун кончуг эки билир бис. Каргы даайымдан өөренип алгаш хөөмейлен, каргыраалап чораан мен. Даайывыстың хөөмейлээрии дыннаар дээш аалывыска келирин четтикпейн манаар турган бис. Ам ынчаар хөөмейлээр хөөмейжи чок, кижи ону дыннавас-тыр. Бар-даа болза, ыр-шоору-биле холааш туруптарга, хөөмейдаа, ырызы-даа билдинмес боор-дур.

Чадаанада Дакпай база сыгыртып, хөөмейлеп чорду, делегей фестивалының алдын медалын чаалап алды, ырыбиле сыгытты холувас чораан. Хөөмей дээрге хөөмей-ле болгай. Ат-сураглыг Соруктуда чангыс аай хөөмейлээр чораан кижи болгай. Ону билир, көргеннер Кызылда хөй. Ырлап хөөмейлээр чорукту чидиргеш, шаандагы ышкаш чангыс аай хөөмейлээр кылза деп саналдыг мен. Хөөмейлеп тура, ырлаарга багай боордур деп бодумнуң хууда саналымны бижидим. Хөөмей дугайында еске эш-өөрүн санал-оналыы дыннаан болза деп күзелдиг мен.

Лама ООРЖАК.
Кызыл хоорай.

Хоорай, суурларывысты

чаагайжыдаалы

ИЙИ АЙ ХУУСААЛЫГ ХЫНАЛДА

Тыва Республиканың Бойдус камгалалының талазы-биле күркому база экомилиция болгаш Кызыл хооркүүскому республика найысылалынга чаагайжыдылга болгаш санитарлыг байдалдарны тургузар соруулга-биле ийи ай хуусаалыг хыналда чорударын шиитпирлээн.

Чижээлээрге, боттарының хуузунда бажынарының чаның аштап-арыглап албаан азы богун үндүр сөөртпээн хамаатыларны рейд кежигүннери тускай хуусаа берип сагындырар. Ону үезинде күүсетпес болза, ол кижини оон үш айның шалынынга дең хемчээлдиг торгаалга онаар.

Бүдүрүлге, албан, организация черлериниң удуртукчуларын 3-теи 10 айның шалынынга дең хемчээлдиг торгаалга онаар. А бүдүрүлге черлерин чаа хоойлу ёзугаар 500 мүң рубльге торгап болур.

Ынчангаш чаагайжыдылга айында хуу бажыныг хамаатылар, бүдүрүлге, албан черлериниң удуртукчулары бүгү аргаларны ажыглап, девискээрлерге санитарлыг байдалдарны тургузуп алырынче кичээнгейни угландырар ужурлуг.

Чаагайжыдылга айларының үезинде метеорология албаны бүгү медээлерни дамчыдып, баш бурунгаар сагындырар.

Уругларга аас чогаалы

«МАТПААДЫР»

Тыва улустун аас чогаалында бичин уругларга тураскаткан хөй янзы болгаш утказы байлак, солун жанрлар хөй. Чоннуң чаагай үзелбодалдары, аныяк салгалды кижизидериниң арга-мергежили уруглар чогаалында тода синниккен.

Келир үенин салгалын кижизидериге чаш чылдарның чугулазын чон ылап билип, үнелеп, «Кижи болуру чажыдан, аът болуру кулуундан» деп үлегер домак-биле безин ону илереткени таварылга эвес.

Ынчангаш улуг улус бичин чаштарны бөлүүн сөстерлиг көгүдүлгелерден эгелээш угаан ажылының күженишкинин негээр нарын поэтиктиг оваурхевирлиг тоолдар-биле чоорту таныштырар, чижээлээрге, «Аштаан бөрү», «Шинжигей куш», «Челеидей ашак», «Муң хойлуг Бумбаадай», «Арганың ак коданы» дээш оон-даа өске дистинчек деп адаар тоолдар хамааржыр. Тоолдарның дузазы-биле чон тыва улустун чаныылдары, ёзулалдары, сагылгалары, төөгүзү база кижилериң аразынга харылзаалары-биле өзүп орар салгалды таныштырар.

Оон ынай дүрген-чугаалар шаанда улуг улустун аас чогаалының жанры чорган, оларны улуг кижилер бичин чаштарның чугаазын эдер сорулга-биле, чогаадып турган, оон кижизидикчи утказы амгы үеге чедир чөптүг. Тода чугаалап өөреннирге, сөс, чугаа аяны шингээдиринге, оон кол ударениезин тыварынга, угаан-медерелдер тепселиг, күзүнгү базыткыыштарлыг, сонгу, мурну бажы хүрец-кызыл дозулуг тыва эзер аътты кедергей каастаар, чараш аян киирер. Оон-биле чергелештир, ооллар, кыстар ойтулааш оюнларының үезинде эн-не чараш, каас хептерин кедер чораан. Биригээр чугаалааргa, ойтулааштың олар байырлал хевирлиг көрүп турган.

Мен бодап чоруурумга, ойтулааш оюнларының үезинде кожамык ырлар, оларның аялгалары — чоннуң аас чогаалының чугула кезээ. Бо айтырыгга хамаарыштыр чугааны «Шын» болгаш өске-даа солуннарга моон сонгаар-даа уламчылаары чугула деп саналдыг мен. Аныяктар оюнларының үезинде тыва улустун аас чогаалын, оон аялгаларын хөй салгал чогаадып төгүскан болгай. Чоннуң ол эртнези барык уттундурганы хомуданчыг. Улуг-Хем, Чаа-Хөл чурттуг чогаалчылар Сергей Пюрбю, Александр Даржай, композитор Солаан Базыр-оол аныяктар оюнларының кожамыктарындан, оларның аялгаларындан чоннуң аас чогаалының чамдык хевирлерин боттарының шүлүктеринге, хөгжүм чогаалынга киирив турганын эскерген мен. Ойтулааш оюнларының ырлары аныяктарга кижизидикти рольдуг болурун күзээр мен.

Константин САТ.
Хереглекчилер кооперациязының хоочуну.

Сайзырадырынга дүрген-чугаа аажок дузалыг.

Тывызыктар нарын эвес тургузуглуг болгаш аяныыг, бичин уругларга доктаттынгыр болур турган, олар бичин уругларны долгандыр турар чурттарганың янзы-бүрү үүлдери-биле таныштырар. Ол ышкаш үлегер домактарда амыдыралдың байдалын, кижилериң аажы-чаныын, үзелбодалын, эрткен төөгүзүн кыска, тода, чараш аяныыг кылдыр көргүскени уругларга өөредиглиг.

Тываның эртем-шинчилел институдунун аныяк эртемденнери С. М. Орус-оол биле Р. С. Чакар уругларга аас чогаалы кылдыр **«Матпаадыр»** деп чаа чыныды номну тургусканнар. Ук улуг хемчээлдиг эртем ному он беш муң кезек экземплярлыг чырыкче үнген, ону Ч. Ч. Куулар редакторлаан.

Чаа солун номнун сөөлгү арыннарында аас чогаалдарының кымнардан, кажан, каяа бижиттингилээнин тайылбырлаан, ында үстүнде алаанывыс аас чогаалдарының хевирлериниң ангыда, «Өпей ырлар», «Алгыштар», «Көгүдүглер», «Уругларның ырлары», «Оюннар үдээр көгүдүглер», «Үзүн тыныш», «Чечен чугаалар» база бар.

Маңаа капсырылга кылдыр чугаалаар чүве болза, уругларның аас чогаалының чамдык жанрлары ам-даа эвээш чыгдынганын херекте ап, оларны чондаи ам-даа чыып бижиирин күзелдиг кижилерден дуза дилээри күзенчиг.

Сандю САНДАН.

• СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ •

ВОЛЕЙБОЛ БАЙЫРЛАЛЫ

Тыва Республиканың Спорткүркому болгаш волейбол федерациязы спорттуң бо хевирин республикага катап масалыг болдуруп, ону пропагандалаар талазы-биле соруулганы салган. Аңаа үндезилээш республика төвүнге волейбол байырлалын организастап, хоочун спортчулар аразынга коммерциялыг баштайгы улуг маргылдааны эрттирген.

— Волейбол спорту Тывага 1930 чылдардан эгелээш, сезен чылдарга чедир эн массалыг оюннарның бирээзи турганын хоочун волейболистердаа, аңаа хандыкшылдыларда-даа билир. А мен бодум волейболду 1942 чылдан бээр ойнап келдим. Ол үелерде бөмбүк ойнаарынга улус кончуг сонуургалдыг турган. Бөмбүк ойнаан черге чамдыкта 15-20 хире команда чыглы бээр турган. Уттурар болза, катап ойнап кирери берге-ле турган. Оюнларны көрүкчүлер база дыка сонуургаар, харын мырыңай чамдык хөрээжен улус ажы-төлүн уттуптар. Аалга кежээ келирге, бызаалар иелерин ээп алган болур турду—деп, Сүт-Хөл чурттуг хоочун волейболист Сүүр-оол Хүргүлекович Ондар сактып чугаалаар. Ол 1957 чылда Абаканга болгаш дараазында чылда Амур обласка Тываның адын камгалап ойнап чораан. Хоочун спортчу амгы үеде Улуг-Хем районнун спорт комитединиң даргазы.

— Мен волейболду ойнаар мурнунда «хөрим школазын» доосхан мен. Оны амгы аныяктар билбес. «Хөрим школазын» доозарда баштай ойнаар мячини белеткеп алыр. Ону инек дүгүнден кылыр. Чамдыкаалдарның инектерин тазартып дырап каапкаш, оон соонда кадайларга-даа кончудуп чораан бис—деп, «Арыскан» совхозтун директору, хоочун волейболист Бичe-оол Монгул-оол чугаалаар.— А сетка кылырда баштай черге ийи өрген кадап алгаш, аңаа хендирни шөйүп алыр. Аңаа улуг эвес шөл кылып алгаш, элээн каш кижи ийи денге үстүп алгаш ойнаар турган. Ол хевээр волейболга ынчаар хандыкшаан мен.

Республиканың волейбол байырлалынга районнардан болгаш Кызыл хоорайдан инитиялиде он алды команда киришкен. Бо удаада маңаа чүгле мөңгүн-тайгажылар болгаш Тожунун хоочун спортчулары келбейн барганы хомуданчыг. Үш хүн үргүлчүлээн чидиг оюннарның түнелиинде Кызыл хоорайның хоочун волейболистери эрес-кашпагай ойнап турган, бирги шаннал — беш муң рубльди болгаш Хүндүлел бижиктерни чаалап алган. Бо команданың составынга В. Варенник, Х. Оржак, В. Агбаан, В. Сагалаков, Н. Кувезин, Ю. Савва, А. Русанов болгаш А. Ачилаков ойнаан. Бо спортчуларның аразындан хар-назын талазыбиле эн улуу Виктор Агбаан болуп турар. Ынчалза-даа бо хоочун волейболист бодунун чангыс командада дуймаларына үлегер көргүзүп, тергиин чараш ойнаан. Оон амдаа адак чиик болгаш кашпагайын көрүкчүлер сонуургаан.

Ийиги шаннал үш муң рубльди Барыын-Хемчиктин төлээлери чаалап алган. Бо команданың спортчулары республикада эн шыырактарның санына доктаамал кирип турган. Ындыг-даа болза олар бо удаада арай кошкак ойнап, финалда кызылдарга 2:0 санга уттурган. Бо команданың ойнакчыларының аразындан Николай Амыртаа ам-даа эки ойнап чоруур дээрзин демдеглээр бодаан ийик мен.

Хоочунар маргылдаазынга Улуг-Хемнин волейболистери Эрзинин төлээлерин 2:1 санга уткаш, үшкү черниээлээр аргалыг болган. Оларга 1500 рубльди болгаш хүндүлүг бижиктерни республиканың волейбол федерациязының даргазы Х. Д. Монгуш, хоочун волейболистер К. Даржаа, Т. Стал-оол олар байырлыг байдалга тывыскан.

Волейбол байырлалының эн кол кезээ—хоочун волейболистерге байыр чедиришкинни кончуг солун эрткен.

Чаа спорт комплекизинин волейбол залынга хоочун спортчуларның парадынга Тыва Республиканың Спорткүркомунун даргазы С. Ы. Оржак, «Тыва төп кооптун» даргазы Х. Д. Монгуш, Тыва Республиканың Дээди Совединин Социал политика талазыбиле комитединин даргазы Э. Х. Оржак олар чүве чугаалаш спортчуларга байыр чедирген. Аңаа профэвиледдериин эки тура спорт инитиелиниң даргазы В. С. Бичe-оолга хостуг хүреш талазыбиле Бүгү-эвилел чергелиг судьяның шынзылгазын тывыскан. Оон оралакчызы К. О. Ховалыга «Тыва Республиканың күш-культуразының алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атты тывыскан.

Хоочун волейболистерниң аразындан Н. Кузьминага, Т. Дивниге, Д. Хертекке, В. Монгушка, Н. Фунтиковага, Л. Кореньковага, А. Кумаякка, И. Коржка, Л. Осердцовка, Т. Стал-оолга, К. Даржаага, С. Аракчаага болгаш өскелерге-даа РФ-ниң спорт хоочуннарының шынзылгаларын болгаш өртектиг белекчигештерни типсып турда, көрүкчүлер дыннаттыг адыш часкап, байыр чедирип турганнар. Ол спортчулар дээрге республиканың каш дакпыр чемпионнары, зона маргылдааларынга Тываның адын камгалап, бодунун аныяк үезинде шыырак ойнап чораан волейболистер-дир. Оларның аразында Алексей Кумаяк, Седип-оол Аракчаа, Куулар Даржаа болгаш Комбу Монгуш бежен чыдарда чангыс командага үр ойнап чораннар.

Бо байырлалга ийиги болгаш үшкү салгалдың волейболистериниге база байыр чедирип, белекчигештерни сөөнээн. Аңаа Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы Б. Кенеш, сыгытчы болгаш ыраажы Лазо Монгуш, Николай Хайдан-оол, Владимир Базыр, Владимир Бичe-оол болгаш оон-даа өскелер аян тудуп, концертти хоочуннарга бараалгаткан.

Байырлалга өг-бүле командаларының аразында оюннар база дыка солун эрткен. Аңаа Сүт-Хөлден Хүрен-оол Ондарның, Улуг-Хемден Сүүр-оол Ондарның, Өрзиниден Виктор Хертектин болгаш Кызылдан Алексей Очурнун өг-бүле командалары бирги чер дээш ойнаан. Маңаа Кызылдың педагогика институдунун башкызы, хоочун спортчу Алексей Очурнун командазы кымга-даа уттурбайн, бирги черни ээлээн. Сүт-Хөлден Ондарларның өг-бүле командазы ийиги шаннадды чаалап алган.

Спорт бараанларының аукционунга костюмнарны, кроссовкаларны, бөмбүктерни болгаш өске-даа үүлдерни сатканнар.

Республиканың волейбол байырлалын эрттирип организастаарынга «Тыва төп кооп» (даргазы Х. Монгуш), Кызыл-Мажалыктың эът комбинады (директору Г. Иргит), Кызылдың куш фабриказы (директору С. Монгуш) база «Сутжу» кооператив (даргазы Б. Очур) улуг дузаны чедирип, акша-төгерик-биле дуза-лаанын демдеглээри өөрүнчүг.

Шак мынды маргылдаалар, спортчу байырлалдар ам-даа уламчылаар.

Виктор КАРА-САЛ.

Чарлалдар салыбразы

1992 чылдың апрель 18-19 хүнеринде Бай-Тайга районнуң спорт комитединиң кубогу дээш хоочун хөрээжен спортчулар аразынга спартакиада Тээли суурга эртер. Аңаа хол бөмбүүнге, шыдыраага болгаш стол теннизинге маргылдаалар болур.

Маргылдаага 35 хардан өрү назылыг спортчулар киржир.

(Транспорт, удуур-чыдар чер, аъш-чем өртээн организациялар боттары төлээр). Маргылдааның киржикчи бүрүзү ыяп-ла паспорттуг келир. Чагыг кылбаан команданы хүлээп албас.

Районнуң спорт комитеди, райкүүскомнуң хөрээженнер, өг-бүле, аныяктар хөрээнин талазы-биле килдизи.

• • •

Чечена Кадыровна Куулар-ның адынга Кызылдың кооперация училищезинин 1981 чылдың августа тывысканы № 065131 дипломну читкенибиле холбаштыр күш чок деп санаар.

ЧАЛАЛГА

Республиканың Улусчу чогаадылга бажынынга апрель 17-нин хүнүнде 14 шакта Чаа-Хөл райондан өөренип келген Кызылда дээди, ортумак өөредилге черлериниң студентилери, сургуулдарыбиле чаа тургустунган Чаа-Хөл районнуң удуртукчуларының ужуражылга кежээзи болурун дыннадып тур бис. Аңаа студентилерге материалдыг дузаны чедирер болгаш чаа-хөлчүлериниң концерти болур.

Улус депутаттарының Чаа-Хөл райкүүскому.

ТВ

(Төп солуннардан допчулап очулдурган)

АПРЕЛЬ 15
СРЕДА

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 **Эртен.** 8.35 Мультфильмнер. 9.10 Бичин уруглар клуву. 9.50 **«Сухово-Кобылиннин хөрээ».** Уран-чечен кинофильм. Бирги фильмниң 3-кү сериязы. 10.50 **«Дон хем төнген черде»** деп телефильмнин баштайгы көргүзүү. 11.00 Спорт гимнастиказы. 12.00 **Медээлер.** 12.25 **«Пи»** демдек адаа-биле. 12.55 Чоннуң аялгалары. 13.05 **«Муссавир»** деп телефильмниң баштайгы көргүзүү. 13.25 Фермата. 13.55 **«Канчап чеднишкинниг болурул».** 14.10 **«Блокнот».** 14.15 Телемикст. 15.00 Телефильм. 15.20 **«Хөгжүмнү көрүксээр мен».** 15.50 **«Улуг оглу»** деп уран-чечен фильм. 17.00 Концерт. 18.00 **Медээлер.** 18.25 Мультфильм. 18.30 Чогаалчы Л. Бородин-биле ужуражышкын. 19.45 **«Сухово-Кобылиннин хөрээ»** деп уран-чечен кинофильм. 20.45 **«Тамчыктыг удунар, чаштар!».** 21.00 **Медээлер.** 21.25 Ыраажы Людмила Зыкина. 22.05 Фермата. 22.35 Мультфильм. 22.45 Телефильм. 23.50 **«Улуг оглу»** деп уран-чечен кинофильм. 01.00 **Медээлер.** 01.40 — 02.00 **«Виктория»** танцы ансамбли.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 **Медээлер.** 8.20 Немец дыл кичээли. 8.50 Хостуг шакта. 9.05 Немец дыл кичээли. 9.35 Дамчыдылга. 10.20 Хөгжүмнүг информация программазы. 11.35 **«Третьяков эртинезинин дугайында истелге төөгүзү».** 11.35 Россия болгаш делегей. 12.25 **«Смольный дугайында төөгү демдеглелдери».** 12.50 **«Санта-Барбара».** Хөй сериялыг уран-чечен кинофильм. 13.40 — 14.00 Тараачын айтырыы. 16.00 **«Ыраккы Чөөн чүк».** 16.45 Хостуг шакта. 17.00 Съездиниң хүн демдеглели. 17.15 Менеджерлер (садыг-саарылга кылыр ажылдакчылар) школазы. 17.45 Тинко.

КЫЗЫЛДАН

18.00 Бичин уруглар фильм. 18.25 **«Сылдысчыгаш».** Концерт 18.55 **«Тыва черде»** деп дамчыдылга. 19.25 Байыр чедиришкиннери. 19.50 **Медээлер.** 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 **Медээлер.** 20.20 РФ-ниң улус депутаттарының VI Съездизинден отчет. 22.20 Спорт дугайы. 22.50 Уран-чечен фильм. 23.35 Чарлалдар. 23.40 Медээлер. 00.00 — 01.50 Футбол.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

18.00 Бистин садывыс. 18.30 Театр амыдыралы. 19.35 Дамчыдылга. 19.40 Хүн буруде байырлал. 19.55 Чарлалдар.

КЫЗЫЛДАН
«УРААНХАЙ»
ВИДЕОКАНАЛ

20.00 Мультфильм. 21.00—22.40 «К-9». Уран-чечен фильм.

КИНО

АПРЕЛЬ 15-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: **«Ангелочек-мстительница»** 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00. **Видеозал: «Человек, насаждающий закон»** 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Октагон»** 12.00, 16.40, **«Как тени мечутся в грозу»** 14.50, 18.30 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Рыцарь-одиночка»** 14.00, 16.10, 18.20 шактарда.

ЧОННУҢ ЭРТИНЕЗИ

«Оолдун, кыстын ортуну мен
Ойтулааштын баштыны мен».

Чоннуң аас чогаалы—оон эгээртинмес эртинези. Шаанда Тывага солун, сеткүүл ховар, чогаал номнары барык чок турган үеде чоннуң аас чогаалы аныяктарның ойтулааш дээр оюннарының үезинде колдуунда илереп, кожамык ырларга үүлдешкен аялгаларның чогааттынып турганын журналист Алексей Дугержаа бодунун «Ойтулааш деп үүл?» деп үүлүнге бижээнин номчукчулар билир.

Ойтулааш оюннарының дугайында бодалларын чамдык авторлар оон мурнунда база бижип турган. Ол авторларга бодааргa, А. Дугержаанын ойтулааш дугайында бижип көргүскенин чедимчелиг деп санаар апаар. Ынчаарга чоннуң аас чогаалдарынга, аныяктарның ойтулааш оюннарынга хамаарыштыр бодумнуң бодалдарымны «Шын» солунну дамчыштыр илергейлээрин дыка күзээр-дир мен.

Культураның амгы одаглары шаанда Улуг-Хемге турбаан дээрзин улуг назылыглар утпаан. Чижээ, баштайгы чылдарда Чаа-Хөлге чүглечангыс эге школа, а Шагаан-Арыгга чеди чыл школазы турган болгай. Ынчангаш аныяктарны, бичинлерни безин өөредилге-биле бүрүн хаара чудар арга турбаан. Ынчаргаш чазын, чайын, күзүн чаагай үелерде аныяктар чыглып алгаш, ойнаар, ырлажыр, хеглээр, таныжар чаныг, олар Чаа-Хөл, Кара-Тал, Кара-Бейден эгелеп, Чаа-Хөлдүн бажынга, Арыг-Үзүүнге чедир ойнаар турганнар. Дөртен-бежен чылларда безин аныяктарның кожамык ырларын мээн сагыжымга артып калган:

Кезек, кезек хемнер аккан
Хемниг Чаа-Хөл мээн
чуртум,
Кезе-хере чаннап орар
Хенче кара мээн эжим.
Судак-судак суглар аккан
Суглуг Чаа-Хөл мээн
чуртум,
Сула-сула чаннап орар
Суук кара мээн эжим.
Элезинниг Булак бажын
Эргилдин бе, дескиндин бе,
Эрге кара уруг мени
Эш-ле тыртып алдын-на бе.
Довурактыг Булак бажын
Долгандын бе, эргилдин бе,
Дозур кара дунман мени
Доза тыртып алдын-на бе.

Чаа-Хөлдүн аныяктары бодунун өскен болгаш төрээн черинге ынаан, оон чурумалдыг каас-чаражын магадаанын, боттарының үе-черге эшөөрүн хүндүлээрин, чоок харылзаалыын кожамык ырларынга илергейлеп чорааның эскерген мен. Чаа Хөл чоннуң чамдыктары шаанда Үрбүн, Кашпалдың үндезин чурттакчылары чораан. Ынчангаш ол черлериниң аныяктары шериг албаныче аъттанып чоруптар үезинде мынчаар ырлажып турганнар:

Үрбүн, Кашпал хаязынга
Үштүн, кулун, турдун,
кулун,
Үш-ле чылдын нүүрүнде
Уттун, уруг, кагдын, уруг.
Кадыр кашпал хаязынга
Кадыра бастын халак,
кулун.
Каш-ла чылдын нүүрүнде
Кагдын, сарыым, уттун,
сарыым.

Совет Эвилелиниң составынга Тыва Арат Республика кирген сөөлүнде партияның область комитеди ойтулааштың «бистин чаа ёзуга таарышпас, эргинин артыышкыны» кылдыр бууруу шаан, аныяктарның чайгы үеде оюннарынга удур каржы хемчеглерни ал эгелээн турганы хомуданчыг. «Чаа ёзу-чурумга» дүүштүр Чаа-Хөл районнуң ынчангы удуртукчулары база шынгыы хемчеглерни ойтулаашка хамаарыштыр боттандырган чүве. Партия, совет болгаш милиция органнарының ажылдакчылары часкы, чайгы, күскү үеде аныяктар чыылган черлерге барып, ойтулааш оюннарын шынгыы хорун турду. Ойтулааш оюннарын организастаан аныяк ооллар харын хоругдап турган. Ынчаргаш каржы хемчеглерге хөөн чок болгаш таарзынмаанын аныяктар ырларынга илергейлеп турган:

Сула тараа тарыыр дээрге,
Суксай-ла бөөр Элезинниг.
Сула-шелээн ойнаар дээрге,
Сургай-ла бөөр даргаларны.
Чинге-тараа тарыыр дээрге,
Чиглей-ле бөөр Терезинни
Чинге, хостуг ойнаар дээрге,
Чемелей бөөр даргаларны.

Ол чылдарда үүгле аныяктар ойтулааштап, ырлажып турган эвес дээрзин дараазында кожамыктар херечилеп турар:

Алаак кыдыы турлагларны
Аалзына берген-не мен,
Анай-кара дуймаларны
Чуржузуна берген-не мен.
Туруг баары күзеглерни
Турлагзына берген-не мен,
Дунда-карам өгбелерин
Төрелзинге берген-не мен.
Дириг чораан назынында
Дидим чокка канчап
чурттаар,
Тиккен өгнүн иштинейге
Дидинместеп канчап орар.

Ойтулааш оюннарының киржикчилериниң эдилел үүлдериниң дугайында айытпас болза, бо чугаа долу эвес болур деп санаар мен. Ойтулааштың доктаамал киржикчилери ооллар чүгүрүк, чыраа-саяк аъттарлыг болуру албан турган. Ынчаарга ол үеде кедээ араттар чер ажылын колдуунда аът, шары күжү-биле күүседи алыр чораан. Ынчаарга ажыл аъды ангы, а чарышка кириштирер аъды кампалгалыг, тускай ажаалдалыг турган. Ол ышкаш ойнап мунар аъттарын аныяктар ынчан дыка камнаар чораан.

Ойнап мунар аъттарның үгени, чулары колдуунда мөңгүн-биле каастаан болур. Дордум төрепчилиг, угулзалыг оюннарны аныяктар ойнаан, ол аялгаларын хөй салгал чогаадып төгүскан болгай. Чоннуң ол эртнези барык уттундурганы хомуданчыг. Улуг-Хем, Чаа-Хөл чурттуг чогаалчылар Сергей Пюрбю, Александр Даржай, композитор Солаан Базыр-оол аныяктар оюннарының кожамыктарындан, оларның аялгаларындан чоннуң аас чогаалының чамдык хевирлерин боттарының шүлүктеринге, хөгжүм чогаалынга киирив турганын эскерген мен. Ойтулааш оюннарының ырлары аныяктарга кижизидикти рольдуг болурун күзээр мен.

Константин САТ.
Хереглекчилер кооперациязының хоочуну.

Индекс 667000. Кызыл хоорай Красноармейская, 100. АГАР САНЫ: «Тыва содбанк № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ Тыва Республиканың Дээди Соведи Министрлер Чөвүдели «Шын» солунуң редакция коллективи

Кол редактор
В. Ф. ЧАЛАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы) В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-31; алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93;
КИЛДИСТЕР:
улус депутаттарының Советтери, политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; улетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези—3-39-15; келген кижилер хүлээп медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садының хереклериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аазы. Тиражы 29050 экз. Чагыг № 73.